

NEMÉNYI RÉKA

Világítóeszközök a 4–7. századi keresztény liturgiában

Lamps in Early Christian Liturgy (4th–7th c.) – Form and Function

Light played a central role in the ideology of many ancient religions and Christianity was not an exception. The presentation of its symbolic role was manifested within Christian liturgical architecture as well. Light's practical function is obvious, illuminating the liturgical space enabled the ceremonies to be well seen and followed by everyone attending. However, its presence in sacred buildings was not merely practical, but it was essential in enhancing the solemn and majestic nature of the ceremonies through its deep symbolism. Besides utilizing natural light as efficiently as possible, artificial sources of light were also very important, rendering these objects indispensable accessories in the liturgical inventory. This study analyses the types, variations and functions of lamps that can be related to Christian liturgical space based on their archaeological context or inscription.

Bevezetés

A fény számos ókori vallás eszmerendszerében központi szerepet játszik, nem képez kivételt ez alól a kereszténység sem. A fény az isteni üzenet közvetítője, de egyúttal Krisztust is jelképezi, aki maga az *igazi világosság*,¹ a *világ világossága*.²

A fény szimbolikus szerepének érvényre juttatása a keresztény liturgikus építészetben is helyet kapott. A legkorábbi, elsősorban császári támogatással³ épülő

¹ „Az Ige volt az igazi világosság, amely minden embert megvilágosít.” Jn 1,9. A bibliai szöveghelyeket a Szent István Társulat fordításában idézem.

² „Én vagyok a világ világossága. Aki követ, nem jár többé sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága” Jn 8,12. A kifejezés Újszövetségben előforduló említéseit l. Bauer 1988. 1738–1740. Az ószövetségi szöveghelyeket l. Wilke 2016. 1–7. további szakirodalmi hivatkozással.

³ I. Constantinus császár templomi adományainak listája I. Szilveszter pápa életrajzában olvasható. L. *Liber Pontificalis* I. (a továbbiakban LP I.) 34.1–34. A császár kezdeti nagyszabású Róma városi

keresztény közösségi⁴ épületek átvették a már nagy hagyományokra visszatekintő bazilikális tértípus⁵ alkalmazását. A nagyobb gyülekezet befogadására is alkalmas bazilika központi hajója az oldalhajók fölé emelkedett, így a felső gádorfal ablakain át természetes megvilágítást is kapott. A vallási, köztük a keresztény közösségi épületek belső térkialakítását, s e terek megvilágítását jelentős mértékben befolyásolja az adott vallás spirituális tartalma, hiedelmei és szertartásai. Ebből kifolyólag ez az örökölt elrendezés és térhasználat idővel kisebb-nagyobb módosításokon esett át,⁶ a liturgia színtereként újrahasznosított profán római épületeket a céloknak megfelelően alakították át,⁷ s az újonnan épülő templomokat már a liturgia szolgálatába állítva, eltávolítottak minden olyan részletet, mely a liturgikus igényeknek nem felelt meg.⁸ A folyamat egyik eleme az ideálisnak tartott fényviszonyok kialakítása is.⁹

A fény gyakorlati funkciója egyértelmű, az épületek megvilágításának eszközeként lehetővé teszi, hogy a liturgikus térben zajló történések a jelenlévők számára jól láthatóak, követhetőek legyenek. Ugyanakkor a szakrális épületek esetében jelenléte nem pusztán a megfelelő látási viszonyok biztosítása miatt elengedhetetlen, hiszen a fény, többértű szimbolikus jelentéstartalmánál fogva a szertartás magasztosabbá, ünnepélyesebbé tételben is kulcsfontosságú szerepet tölt be. A természetes fényviszonyok minél hatékonyabb kihasználása mellett így fontos szerep jutott a mesterséges fényforrást biztosító világítóeszközöknek, melyek ez által a liturgikus tér elengedhetetlen tartozékainak tekinthetők.

és szentföldi építkezéseit, az egyház számára juttatott anyagi és dologi támogatásokat összegezi Lenski 2016. 182–194., különösen 185. Tab. 3.

- ⁴ Természetesen a fentiek nem vonatkoznak a magánházak helyiségeire vagy a klérus által fenntartott épületekre (*domus ecclesiae*), melyek a korai évszázadokban, a kereszténység *religio licitá*vá válása előtt időszakosan vagy állandó jelleggel keresztény közösségi gyülekezőhelyekként funkcionáltak. A régészetileg azonosítható és az írott forrásokból ismert háztemplomokat ismerteti Brenk 2003. 63–73., 75–128.; Doig 2008. 5–19.
- ⁵ A profán funkciót betöltő római előképeket és a legkorábbi, már keresztény templomként működő bazilikák építészeti jellemzőit összegezi Krautheimer 1984. 17–44. A császár és a püspökök szerepét az építészeti előkép kiválasztásában vizsgálja Sággy 2009. 29–31.
- ⁶ Bouyer 2000. 30–41.
- ⁷ A pogány szentélyek keresztény használatba vételére és azok átalakítására számos példa olvasható: Temple to Church 2008.
- ⁸ A bizánci és nyugati templomok eltérő építészeti fejlődését, s a rájuk jellemző liturgikus tér sajátosságait összefoglalja Bouyer 2000. 42–47., 48–57.; Doig 2008. 53–84., 85–108.
- ⁹ Az ideálisnak tartott fényviszonyokat illetően keleten és nyugaton markáns különbségek figyelhetők meg, így a természetes fényforrást biztosító ablaknyílások elhelyezése és mennyisége között is eltérés tapasztalható. Míg a keleti területek templomi építészete a természetes fényre a mennyei templom földi megjelenítésének eszközeként tekintett, addig a nyugati területeken ennél zártabb liturgikus tér alakult ki, mely elsősorban dekorációs elemként alkalmazta. A kérdést több tanulmányban, számos példán vizsgálja Vladimír Ivanovici, I. Ivanovici 2013. 38–47.; Ivanovici 2014. 18–29.; Ivanovici 2016.

Források és módszertan

A liturgikus térhez köthető világítóeszközökre vonatkozó írott források csoportja igencsak sokszínű, az elsősorban *papyrusra* és *ostrakonra*, görög és kopt nyelven rögzített, túlnyomórészt a keleti tartományokból származó, kisebb városok és falvak templomi inventár-jegyzékei¹⁰ mellett kiemelkedő fontossággal bírnak a *Liber Pontificalis*¹¹ Róma városi keresztény kultuszépületekre vonatkozó, Kr. u. 4–9. század közötti időszakot felölelő császári adománylistái.¹² A képet tovább árnyalják az ókeresztény szerzők műveiben fel-felbukkanó liturgiával, liturgikus szertartásokkal kapcsolatos szórványos megjegyzések.

A téma szempontjából az egyik legfontosabb forráscsoportot a templomi inventár-jegyzékek alkotják, melyek egyfajta hivatalos feljegyzésként is értékelhetők, így azokat vélhetően akkurátusan vezették,¹³ s pénzbeli értéktől függetlenül, tételesen feltűntettek minden egyházi tulajdonban álló ingóságot, köztük értelemszerűen a liturgia során használatos szakrális tárgyakat is. Még ezek a listák is többnyire csak szűkszavú, összefoglaló terminológiát (λυχία) közölnek, vagy a mindennapi életben használatos tárgytipusok elnevezéseivel illetik a különböző világítóeszközöket, amelyből nem derül ki, hogy ténylegesen a liturgia szolgálatában álltak-e. Ennek egyik lehetséges okát abban láthatjuk, hogy az intézményesült egyház korai időszakában nem csupán a liturgikus eszközkészlet, hanem a szókincs kialakítása is folya-

¹⁰ A görög és kopt nyelvű, egyiptomi egyházi inventáriumokat tartalmazó *papyrus* és *ostrakon* leletekhez összefoglalóan l. Van Minnen 1991. 227–234. A Kr. u. 5–6. századra keltezhető ibioni Apa Psaius templom jegyzékének szövege P. Grenf. II. 111., legújabb értékelése Caseau 2008. 574–576. A P.L.Bat. XXV 13. számú, VII–VIII. századra keltezhető, ismeretlen lelőhelyű egyiptomi templomi inventárium fordítását és kommentárját. l. Van Minnen 1992. 41–77. A feltehetőleg Herakleopolites lelőhelyű, görög nyelvű, különböző világítóeszközöket felsoroló *ostrakon* (UC32217) fordítása és elemzése Monserrat 1995. 430–444., ennek kritikáját l. Lapp 1999. 84. Latin nyelvű források is rendelkezésünkre állnak, ilyen a cirtai (l. Gesta apud Zenophilum I, 4–19.) és cimitilei bazilika (l. Paulinus Nolanus, Carm. XVIII, 405–424.) vagyonát tartalmazó inventár-jegyzékek. A cirtai listát elemzi Luijendijk 2008, a cimitilei bazilika liturgikus berendezését újabban: Ebanista 2018.

¹¹ A *Liber Pontificalis* összeállításának történeti kontextusát, a ránk maradt kéziratok forrásértékét, az összeállítás időpontját az angol nyelvű fordításokhoz kapcsolódó bevezető tanulmányban vizsgálja Raymond Davis. L. Davis 2007; Davis 2010.

¹² A listákat elemző bőséges szakirodalomból a máig legfontosabbak Herman Geertman vizsgálatai. A témát feldolgozó számos tanulmányát magába foglaló gyűjteményes kötet 2004-ben Sible de Blaauw szerkesztésében jelent meg. L. Hic fecit 2004.

¹³ Kezdetben az adminisztratív feladatok ellátása, a kiadások és bevételek kezelése a püspökök feladata volt. A 4–5. században társadalmi státuszuk és feladatkörük markáns átalakuláson esett át (l. Rapp 2000. 379–399.), s az adminisztratív és gazdasági ügyek jelentős része, köztük az inventár-jegyzékek vezetése is a diakónusokra maradtak. Vö. ODB 1991. 592. Ezt támaszthatják alá a régészeti feltárások is, a *diakonikonként* azonosított helyiségek leletanyaga is arra utal, hogy az 5. századtól egyfajta kincstárként és tárolóhelyiségként is működtek. Vö. Michel 2008. 581–606.

matban volt.¹⁴ A liturgikus tárgyak és eszközök ma ismert elnevezései csak a későbbi évszázadokban kezdtek általánossá válni, mígnem a középkor folyamán az egyes fogalmak megszilárdultak, s a régészeti leletanyaggal való megfeleltetés, a tárgytipusok funkciójának meghatározása már sokkal ritkább esetben okoz nehézséget.¹⁵

A *Liber Pontificalis* adománylistái ugyancsak értékes adatokat szolgáltatnak a világítóeszközökre vonatkozóan,¹⁶ ugyanakkor a forrástípus jellegéből adódóan ezek leginkább az anyagi értékre koncentrálnak, ti. milyen nemesfémről, vagy éppenséggel mekkora súllyal készültek. Az életrajzok által említett, világítóeszközökre vonatkozó terminológia rendkívül változatos. A *candela*, a *candelabra*, a *canthara*, a *canthara cereostata*, a *cereostata*, a *fara*, a *fara canthara*, a *fara coronata*, a *corona fara*, a *corona faralis*, a *corona quae est farus cantharus* vagy a *lampades*, a *cereus* és a *lucerna* mind-mind világítóeszközökre utalnak, s az egyes kifejezések használatában a különböző szöveghelyek nem következetesek, így a tárgyi leletanyaggal való összevetés is problémás.

Összegezve, az írott források típusainak mindegyikére igaz, hogy csupán általános kifejezésekkel, pontosabb formai leírás és funkciómeghatározás nélkül említik az egyes tárgytipusokat, s mindezek alapján a régészeti leletanyaggal való megfeleltetés és formai azonosítás számos kérdést vet fel, hiszen éppen arról nem nyilatkoznak, hogy a szóban forgó tárgyak milyen morfológiai adottságokkal bírtak, rendelkeztek-e bármilyen jellegzetes formával vagy szimbolikával, ami megkülönböztette őket a profán szférában használatos, mindennapi használati tárgyként funkcionáló világítóeszközök tömegétől. A kérdés megválaszolásához tehát elengedhetetlen a korszakra vonatkozó tárgyi emlékműanyag vizsgálata.

A késő antik és kora bizánci időszak évszázadaiból gazdag és sokszínű régészeti leletanyag áll rendelkezésünkre a világítóeszközökre vonatkozóan.¹⁷ A kutatási prob-

¹⁴ Caseau 2008. 552–553.

¹⁵ L. Frazer 1986. 8–38.; McLachlan 2007. 369–429. Igaz ez a legtöbb, a liturgia során használatban lévő tárgytipusra, de a világítóeszközök esetében ennél árnyaltabb a kép. A legkorábbi részletes, a világítóeszközöket tételesen felsoroló és különböző kategóriába soroló forrás a konstantinápolyi Pantokrator kolostor XII. századra keltezhető tipikonja.

¹⁶ Világítóeszközöket is említő listák az alábbi pápai életrajzokban olvashatók: I. Silvester (314–325) LP 34.1. –34; Damasus (366–384) LP 39.1–39.6; I. Bonifacius (418–422) LP 44.1–44.7; I. Caelustinus (422–432) LP 45.1–45.3; III. Sixtus (432–440) LP 46.1–46.9; Hilarius (461–468) LP 48.1–48.13; Symmachus (498–514) LP 53.1–53.12; Hormisdas (514–523) LP 54.1–54.12; I. Ioannes (523–526) LP 55.1–55.8; II. Ioannes (533–535) LP 58.1–58.3; Vigilius (537–555) LP 61.1–61.8; I. Honorius (625–638) LP 72.1–72.7; Agatho (678–681) LP 81.1–81.18; II. Benedictus (684–685) LP 83.1–83.5; I. Sergius (687–701) LP 86.1–86.16; VI. Ioannes (701–705) LP 87.1–87.3; VII. Ioannes (705–707) LP 88.1–6; Constantinus (708–715) LP 90.1–12; III. Gregorius (731–741) LP 92.1–18; I. Hadrianus (772–795) LP 97.1–97; III. Leo (795–816) LP 98.1–113.

¹⁷ A téma legújabb összefoglalását l. Bouras – Parani 2008; Xanthopoulou 2012, utóbbi a késő antik és kora bizánci világítóeszközök teljeskörű tipó-kronológiai vizsgálatát tűzte ki célul. Gyűjtésében ezáltal természetesen szerepelnek a kultikus környezetben napvilágra került példányok,

lémát tehát nem a leletanyag hiánya, hanem annak kontextusnélkülisége okozza, az egyes darabok ugyanis túlnyomórészt szórványleletként, vásárlás vagy adományozás útján kerültek a múzeumi gyűjteményekbe, s csak a legritkább esetben ismerjük a pontos leletkörülményeket.¹⁸ Ennélfogva a tárgyak keltezése gyakran problémát jelent, néhány nemesfém-ből készült példány kivételével, melyeket császári műhelypecsétekkel láttak el, formai és stílusjegyeik alapján jellemzően csupán több évszázados pontossággal datálhatók. A szórványleletként múzeumi gyűjteménybe kerülő világítóeszközök egykori liturgikus térben való használatát többnyire csak feltételezhetjük, szem előtt tartva, hogy a tárgyaltd időszakban a keresztény szimbólumokkal díszített mindennapi használati tárgyak a profán szférában is jelen voltak, arról nem beszélve, hogy a liturgikus térben használatos tárgyakat sem látták el minden esetben a keresztény művészet formakincsébe tartozó szimbólumokkal. A 4–5. századi leletanyag vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a különböző mécsesek, kandeláberek vagy világítóedények a kora keresztény épületek másik nagy csoportjának, a városfalakon kívül elhelyezkedő sírépületeknek tartozékai is lehettek egykoron. E megfontolásból számos, ikonográfiai szempontból olykor ritkaságnak számító – de kontextussal nem rendelkező – nemesfém-ből vagy fém-ből készült példány, melyek esetében a korábbi gyűjtések bizonyosan vagy valószínűsíthetően liturgikus funkciót feltételeztek, nem került bele a gyűjtésembe. Ezek között jelentősebb csoportot alkotnak azok a bronzból készült olajmécsesek, melyeket különböző keresztény szimbólummal, Krisztus-monogrammal, sztaurogrammal, alfa és ómega betűkkel vagy bibliai jelenetekkel díszítettek.¹⁹ Hasonló szigorúsággal jártam el a gyakran Krisztus-monogramot, sztaurogramot vagy a kereszt különböző típusait formázó mécses- vagy lámpa függesztőtagok esetében is.²⁰

A vizsgálatból kihagytam a Kr. u. 5–6. századra jellemző, de még a 7. században is feltűnő, az egész Földközi-tenger partvidékén, a Balkánon²¹ és a Kárpát-medencé-

köztük a liturgikus térhez köthető darabok is, de a liturgikus funkcióról csak vázlatos áttekintést ad. L. Xanthopoulou 2012. 67–70.

¹⁸ A problémát jól szemlélteti Bouras–Parani fent idézett, a Dumbarton Oaks gyűjteményének kora bizánci világítóeszközöit összegyűjtő katalógusa, a tárgyak származási helye csak néhány esetben azonosítható. L. Bouras – Parani 2008. 38–102.

¹⁹ Akadnak köztük olyan példányok, melyek egészen egyediek, ilyen pl. a Firenzében őrzött, Péter vízfakasztását ábrázoló példány (vö. Spier 2007. 241. Cat. 63.), a Medici-kollekcióból származó Szent Pétert és Pált vitorláhajóban megjelenítő darab (vö. Spier 2007. 249. Cat. 72.), egy észak-afrikai lelőhelyű, áttört bazilikát formázó példány (vö. Age of Spirituality 1979. 623. Cat. 559). A további példányokhoz ld. Bouras – Parani 2008. 50–64. Cat. 7–14.; 78–79.; Cat. 21–22.; 90–96. Cat. 27–30.; Costantino 2005. 246–247. Cat. 73–74.; Costantino 2012. 206–207. Cat. 69–70.

²⁰ Pannoniából több ismeretlen lelőköriülményű példányt is ismerünk. Vö. Tóth – Vida – Takács 2016. 204–205. III.7., III.9–11.

²¹ Bubić 2012. 117–178. bőséges szakirodalmi hivatkozással és számos analógiával.

ben²² is elterjedt, elsősorban *Africa proconsularis* (Líbia, Tunézia) területén gyártott, a geometrikus és növényi pecsételt motívumokat különböző keresztény szimbólumokkal, vagy ritkábban narratív jelenetekkel kombináló agyagmécseket is.²³ Ezen példányok esetében a kutatás valószínűsíti, hogy a rajtuk szereplő képi ábrázolások tulajdonosuk vagy megrendelőjük személyes hitére utalhat, ennek dacára úgy vélem, hogy sem előfordulásuk, sem az írott források, sem az ikonográfiai ábrázolások nem engednek következtetni arra, hogy közösségi épületben kerültek volna rendszeresített felhasználásra. Természetesen nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy egyes példányok a liturgia kellékeiként funkcionáltak, de kontextus hiányában, elterjedtségüket és fizikai jellemzőiket figyelembe véve, sokkal inkább a mindennapi vagy a halottkultuszhoz köthető használat jöhet számításba.

Ugyanakkor a vizsgálandó tárgyak közé soroltam a templomi inventárként értékelhető leletegyüttesekből²⁴ származó példányokat. A szóban forgó darabokat szinte kivétel nélkül olyan görög nyelvű felirattal látták el, melyek tartalmukban egyértelműen a liturgikus felhasználást erősítik.

A fent vázolt módszertani kritériumokat követve a vizsgálatba bevonható tárgyak száma nem túl magas, mindössze 70 példány. Ezek katalógusszintű felsorolásától a terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenünk, az alábbiakban a leletanyag tárgytipusonkénti összefoglaló értékelésére kerül sor.

Mécsesek, kandeláberek

A fémből készült olajmécsesek 12 példánnyal vannak jelen a gyűjtésben. A tárgytipus formai jegyeit és díszítésmódját figyelembe véve a vizsgált példányokat öt nagyobb csoportba sorolhatjuk:

I. Az első csoportot a körte alakú testtel, elkeskenyedő, hosszúkás kiöntőcsőrrel és csuklós fedéllel ellátott példányok alkotják, melyeknek jellegzetessége abban áll, hogy a beöntőnyílás feletti gyűrűre egy bevéséssel és/vagy gyöngysor motívum-

²² L. Curta 2011. 312. Fig. 9.

²³ Az elsősorban Hayes IIA/Bussièrre E IX 31–32/-Atlante XA1a és A1b típusokba sorolható példányok elterjedését, a felmerülő kronológiai kérdéseket, a pecsételt motívumok sokszínűségét l. Hayes 1972. 311–315., Atlante I. 184–207.; Mackensen 1993; Bussièrre – Rivel 2015; Bussièrre – Wohl 2017. 352–359.

²⁴ A kutatás a Kr. u. 4–7. századból 10 liturgikus leletegyüttest tart számon: Water Newton (l. Painter 1977), Galognano (l. Hessen et al. 1977), Sion (l. Silver Plate 1992), Kaper Koraon/Riha-Hama-Stuma-Antiochia, Beth Misona, Marato tes Myrtes, Phela, Sarabaon (l. Mango 1986), Attarouth (l. Evans – Frazer 1999. 37–38.). Ezek közül csupán a Water Newton, a Kaper Koraon és a Sion templomkincs tartalmazott világítóeszközöket.

mal díszített latin keresztet applikáltak. Az észak-afrikai Kôm Fârès/Crocodilopolis (*Arcadia*) területéről származó templomi inventárból (I. tábla/a)²⁵ és az ostracina (*Augustamnica*) ókeresztény bazilikából²⁶ ismerünk egy-egy ilyen példányt. Két további darab, amely a fentiekől annyiban tér el, hogy a kereszt függőleges szárára egy sematikus kialakított madarat, feltehetőleg galambot illesztettek, Apa Bane/Deir Abu Fana (*Thebais*) kolostor-templomának sekrestyéként azonosított helyiségéből²⁷ és Leptis Magna (*Tripolitania*) I. számú ókeresztény bazilikájának déli apszisából²⁸ került napvilágra.

A típus a kora bizánci mécsesek egyik legnépesebb csoportját alkotja, számos műhely feltételezhető a Földközi-tenger partvidékén, ugyanakkor az egyes változatok gyártóközponttal való azonosítása mindez ideig nem történt meg. A legkorábbi, ismert kontextussal rendelkező darabok a Kr. u. 5. század utolsó harmadára keltezhetők,²⁹ ezt erősítik az itt tárgyalt példányok is, az ostracina az épület a Kr. u. 6. századra keltezhető periódusából,³⁰ míg az Apa Bane kolostorából származó a pontosabban nem keltezhető Kr. u. 5–7. századi építési fázishoz kapcsolható.³¹

II. A második csoportra ugyancsak a fent már ismertetett jegyek jellemzők, így a körte alakú test, az elkeskenyedő, hosszúkás kiöntőcsőr és a csuklós fedél, ugyanakkor a beöntőnyílás feletti gyűrűhöz ezúttal egy nagy méretű, legyezőszerű, bordázott palmetta csatlakozik. A csuklós fedélen egy sematikus kialakított kopasz, szakállas férfi arca figyelhető meg. A formai alapon 4–5. századra keltezhető példányok Észak-Afrikából, az *Arcadia* tartomány területére eső Kôm Fârès/Crocodilopolis városából kerültek napvilágra, s múzeumi gyűjteménybe való felvételükkor a templomi inventár bejegyzést kapták (I. tábla/b).³²

III. A harmadik csoportot a delfint formázó mécsesek alkotják. A típust két példány képviseli, melyek a delfin alakú mécsesek két különböző altípusába sorolhatók. A

²⁵ M: 16,8, Sz: 6,5 cm; Coptic Museum, Cairo, 5177a-b (JE 20748) vö. Strzygowski 1904. 291. cat. no. 9137. Pl. 33.; Bénazeth 2001. 154. cat. no. 134.; Xanthopoulou 2012. 106. LA 3.030. A kép forrása: Bénazeth 2001.154. cat. no.134.

²⁶ Őrzési helye és a méret adatok ismeretlenek. Vö. Oren 1978. 86.; Oren 1993. 311.

²⁷ Őrzési helye és a méret adatok nem ismertek. Vö. Buschhausen et al. 1989. 243–257. Fig. 5–6.; Xanthopoulou 2012. 117. LA 3.081.

²⁸ M: 19 cm, Sz: 8 cm. Őrzési helye nem ismert. Vö. Duval 1988. 263. Pl. VI.2.

²⁹ Török 1988. 154.

³⁰ Oren 1993. 311.

³¹ Buschhausen et al. 1989. 243.

³² M: 25,1 cm, Sz: 8,1 cm és M: 20,6 cm, Sz: 9,2 cm. Coptic Museum, Cairo, 5177a–b (JE 20749 és JE 20750) Vö. Strzygowski 1904. 286. cat. no. 9124b–c. Pl. 33.; Bénazeth 2001. 134. cat. no. 114–115.; Xanthopoulou 2012. 157. LA 3.260–3.261. Az I. tábla/b képen a 20749-es leltári számú példány szerepel, a kép forrása: Xanthopoulou 2012. 157. LA 3.260.

Saccara (*Augustamnica*) lelőhelyű példány (I. tábla/c)³³ esetében az állat teste rövid, tömzsi, farka csonka, feje gömbszerű, s csőrén kis méretű kiöntőnyílás figyelhető meg. Szemeit vésett pontkörök alkotják, s uszonyait is csupán véséssel ábrázolták. Fejére függesztőgyűrűt applikáltak, mely két további, erősen stilizált delfin fejben végződik. A másik, mára elveszett, eredetileg Ostracina (*Augustamnica*) ókeresztény bazilikájának területéről szórványleletként előkerült példány az ásató leírása szerint a delfin formájú mécsesek azon csoportjába tartozik, melyet hosszúkas testtel, erősen kiemelkedő, plasztikus uszonyokkal és vésett pontkörök alkotta szemmel látták el.³⁴

A delfint formázó mécsesek készítési helyeként minden bizonnyal ugyancsak egyiptomi műhellyel számolhatunk, hiszen az ismert lelőhelyű példányok elsősorban itt koncentrálódnak. Az első altípusba sorolt, római hagyományokat felmutató példány legközelebbi analógiái ismeretlen egyiptomi lelőhelyekről kerültek múzeumi gyűjteménybe, így kontextus hiányában csak formai alapon keltezhetjük a Kr. u. 4–5. századra.³⁵ A második altípus lényegesen nagyobb számban képviselteti magát, s a szórványleletek mellett többnyire temetői környezetben fordul elő. A ballanai (*Nubia*) temető, Kr. u. 420–470 közötti időszakra keltezhető delfin formájú mécsesei³⁶ és az itt is tárgyalt, az ostracinai bazilika Kr. u. 5–6. századra datálható periódusából³⁷ származó darab a forma 5. századi népszerűségét támogatja, ugyanakkor a firikai (*Nubia*) temető Kr. u. 4. század végére/5. század elejére keltezhető 14. sírjából napvilágra került példány a típus Kr. u. 4. századi megjelenésére utalhat.³⁸

IV. A negyedik csoportot a madáralakú példányok alkotják, melyen belül galamb és pávaformájú mécsesek fordulnak elő. A galambot formázó példányok két további altípusba sorolhatók. Mindkettőre jellemző, hogy a madár teste hosszúkas, fejét enyhén balra fordítja, csőre hegyes. A beöntőnyílás a szárnyak indulásánál, a kiöntőnyílás a farktollak végében figyelhető meg. A feje balra néz, csőre hegyes, a fejtetőn egy téglalap alakú kiemelkedés figyelhető meg. A különbség a láb kialakításában érhető tetten. A vizsgált három példányból két esetben, a Medinet Habu (*Thebais*) ókeresztény bazilikájából³⁹ és a rovigoi (*Italia*) Chiesa di San Basilio Kr. u. 4. századra keltezhető

³³ De Ridder 1913.145. no. 3093. Pl. 109.; Xanthopoulou 2012. 199. LA 14.003. A kép forrása: De Ridder Pl. 109.

³⁴ Oren 1978. 86.; Oren 1993. 312.

³⁵ Xanthopoulou 2012. LA 14.001–14.002. 14.004.

³⁶ Török 1988. 118. no. 1. Pl. 72.; 132. no. 9. Pl. 92.; 115–116. no. 12. Pl. 69.; 115–116. no. 13. Pl. 69.; 150. no. 16. Pl. XXV–XXVI.; 148. no. 25. Pl. 121.; 137. no. 37. Pl. XX–XXI.; 137. no. 38. Pl. 105.; 137. no. 39. Pl. XIX.; 137. no. 40. Pl. 95.; 112. no. 68.; 113. no. 69. Pl. 60.

³⁷ NEAEHL III. 1173.

³⁸ Török 1988. 146.

³⁹ M:10,5, Sz: 10,5 cm. Oriental Institut Museum, 16734. Vö. Hölscher 1954. 64. cat. no. 17. Pl. 38,4.; Xanthopoulou 2012. 210. LA 15.021.

periódusából származó⁴⁰ mécsesek esetében a galamb lábait plasztikusan alakították ki, míg a Hippos/Sussita (*Palestina II*) dél-nyugati templomának északi oldalhajójából előkerült darab lábait nem ábrázolták, kis méretű, kerek talpgyűrűben végződik.⁴¹

A madáralakú mécsesek másik nagyobb csoportjába tartozik a Salonából (*Dalmatia*), az Ilinac bazilika területéről előkerült, bronzból készült, páva formájú mécses (I. tábla/d),⁴² mely altípusát⁴³ tekintve a nagy méretű (10–15 cm) darabok számát gyarapítja. A kiöntőnyílás a madár hosszúkás farkának végében helyezkedik el, míg a csuklós fedéllel ellátott beöntőnyílás a bevéséssel jelölt szárnyak között figyelhető meg. A feje enyhén balra néz, szemei enyhén kidomborodnak, csőre hegyes, a fejtetőt egy kis bóbitával díszítették.

A tárgycsoport jellegzetessége, hogy nincs két teljesen egyforma példány, így a salonai mécsesnek sincs tökéletes analógiája. Hasonló darabokat ismerünk Tell el-Yahudiya,⁴⁴ Volubilis,⁴⁵ San Pablo de Buceite,⁴⁶ Moigrad és Resca⁴⁷ és egy ismeretlen anatóliai lelőhelyről.⁴⁸ Egy további példány Wādīn Natroun településen, a Fekete Szent Mózes kolostor közelében került napvilágra.⁴⁹ Számos ismeretlen lelőhelyű darabot őriznek különböző múzeumi gyűjtemények.⁵⁰ A tárgycsoport egyiptomi eredete kétségtelen, ugyanakkor keltezését illetően nem egységes a kutatás, Pozo Rodriguez⁵¹ és Lafli – Buora⁵² a Kr. u. 5–6., Ross⁵³ és a Bussière – Wohl szerzőpáros a Kr. u. 6–7. századra keltezi,⁵⁴ míg Xanthopolou ennél szokatlanul korábbi időintervallumot feltételezve, formai jegyek alapján a galamb és páva formájú példányokat egyaránt a Kr. u. 4–5. századra helyezi.⁵⁵ Az itt vizsgált mécsést a publikáló a Kr. u. 6. századra

⁴⁰ Kat. Milano 1990. 389. cat. no. 5d5r.; Xanthopolou 2012. 224. LA 15.081.

⁴¹ Młynarczyk 2011. 184–185. Fig. 4.

⁴² Marin 1989. 1122–1124. A kép forrása: Marin 1989. 1123. Fig. 5.

⁴³ A kis és nagy méretű páva formájú mécsesek elterjedéséhez l. Eröss – Láng 2016. 33. Fig. 12.

⁴⁴ Dalton 1901. 510.

⁴⁵ Boube-Piccot 1975. 164. cat. no. 190. Pl. 95–97.

⁴⁶ Pozo Rodriguez 1997. 236–237. cat.33.

⁴⁷ Curta 2011. 311.

⁴⁸ Lafli – Buora 2014. 441–442. Pl. 2. cat. no.8.

⁴⁹ Bénazeth 2001.167–168.

⁵⁰ Ismeretlen lelőhelyű példányokat őriz a Dumbarton Oaks gyűjtemény, l. Ross 1962. 39–40. cat. 41.; Bouras – Parani 2006. 60. cat. 12; a torontói Malcove Collection l. Campbell 1985. 47. cat. 47.; a British Museum l. Dalton 1901. 509.; a Coptic Museum, Cairo l. Strzygowski 1904. 293. no. 9142. Pl. XXXIII.; Musée archéologique de Rabat l. Boube-Piccot 1966. 330–332.; Getty Museum l. Bussière – Wohl 2017. 463; Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz l. Menzel 1969. 113–114. Fig. 93.4.; William Rockhill Nelson Gallery of Art, Kansas City l. Xanthopolou 2012. 217. LA 15.047.

⁵¹ Pozo Rodriguez 1997. 237.

⁵² Lafli – Buora 2014. 442.

⁵³ Ross 1960. 136.

⁵⁴ Bussière – Wohl 2017. 463.

⁵⁵ Xanthopolou 2012.

keltezi,⁵⁶ ami a későbbi időszakot látszik alátámasztani, de önmagában a típus Xanthopolou által javasolt Kr. u. 4. századi megjelenést sem zárja ki.⁵⁷

Bár az itt vizsgált mécesstípusok rendszerint rendelkeznek a felfüggesztést szolgáló, gyűrűvel ellátott lánctaggal, mégis, azokat gyakran nem a mennyezetre vagy a falra, hanem a méces talpán lévő lyuk segítségével egy kandeláberre rögzítették (1. kép).⁵⁸ A vizsgált anyagban túlnyomórészt a Kr. u. 5–7. században rendkívül elterjedtnek számító, átlagosan 20–40 cm magasságú, kissé zömök, profilált gallérral ellátott, s hagyma alakú gombbal díszített, baluszteres szárú példányok fordulnak elő, melyek talpát három enyhén stilizált oroszlánláb alkotja. Az ostracinai bazilika területéről⁵⁹ és a crocodilopolisi templomi inventárból egy-egy, míg a *cyprusi* Ayios Philon kolostorának baptisteriumából három példány (I. tábla/e)⁶⁰ került napvilágra. Hasonló felépítésű, de lényegesen magasabb, 80 cm-es kandeláber ismert a Meriamlik (*Isauria*) területén feltárt, Szent Teklának szentelt templom kriptájából.⁶¹ Egy további, ugyancsak a már említett crocodilopolisi inventárból származó darab a fenti példányoktól lényegesen eltérést mutat. Testét egy nagy méretű, szárain kicsúcsosodó, peremén véséssel díszített latin kereszt alkotja, három stilizált oroszlánlábban végződő talpa karcsú és magasított (I. tábla/f).⁶²

A *Liber pontificalis* adománylistáiban említett gyertyatartók szinte kivétel nélkül nemesféműből, elsősorban ezüstből készültek, ugyanakkor a hasonló darabok a vizsgált régészeti leletanyagban csupán két példánnyal képviseltetik magukat. A Hama-kincslelet karcsú, korinthuszi oszlopfőt formázó, hatszögletű gallérral és oroszlánlábbal díszített kandeláberpárjának görög nyelvű felirata⁶³ arról tanúskodik, hogy a Kaper Koraonból származó Maximinus fiai ajánlották fel a helyi, Szent Sergius és Bacchos tiszteletére szentelt templom számára. A késő hellenisztikus eredetű,⁶⁴ korinthuszi oszlopot formázó, *candelabrum corinthium* típusú gyertyatartók

⁵⁶ Marin 1989. 1124.

⁵⁷ Annál is inkább, mivel a forma, még ha kisebb méretben is, már a kora császárkorban előfordul. Erőss – Láng 2016. 25–40., különösen 32–33.

⁵⁸ s.a. Evangelia characteribus Syriacis exarata. A kép forrása: <http://teca.bmlonline.it/TecaRicerca/> A letöltés időpontja: 2019.10.15.

⁵⁹ Mérete és őrzési helye ismeretlen. Vö. Oren 1978. 86.; Oren 1993. 311.; Xanthopoulou 2012. 246. CD 6.016.

⁶⁰ L. M: 20 cm. Őrzési helye ismeretlen. Vö. Du Plat Taylor – Megaw 1981. 227. Pl. XLI.1b. 2. M: 23,5 cm. Vö. Du Plat Taylor – Megaw 1981. 227. Pl. XLI.1a. 3. M: 24 cm. Vö. Du Plat Taylor – Megaw 1981. 227. Pl. XLI.1c.

⁶¹ M: 81 cm. Vö. Xanthopoulou 2012. 253. CD 6.046.; Kristensen 2016. 229–263.

⁶² M: 42,5 cm. Vö. Strzygowski 1904. 287. cat. no. 9126. Pl. 33.; Bénazeth 2001. 73. cat. no. 56.; Xanthopoulou 2012. 276. CD 8.001.

⁶³ + Σέργῆς (καὶ) Συμεώνης (καὶ) Δανιὴλ (καὶ) Θωμᾶς υἱοὶ Μαξιμίνου κώμη Καπρο Κορωα εὐξάμενοι / τὴν εὐχὴν ἀπέδωκαν τῷ ἁγίῳ Σεργίου (καὶ) Βάχχου. I. Mango 1986. 96–99. cat. no.11.

⁶⁴ Az Afrika partjainál elsüllyedt Mahdia-hajóroncs rakományát feltehetőleg Sulla Kr. e. 86-ra keltezhető athéni rablásaiból származó zsákmány alkotta. A görög bronzszobrokat, bútoralkatrésze-

római utánzatai a császárkorban is előfordulnak.⁶⁵ A késő római időszakból nem példa nélküli a nemesfém példányok jelenléte sem, ilyen a svájci Kaiseraugst római erődjében (*castellum Rauriacense*) feltehetőleg Kr. u. 350–353 közötti időszakban elrejtett⁶⁶ kincsleletből napvilágra került, aranyozott ezüsből készült, nielló technikával díszített, kihúzható kandeláber is.⁶⁷ A Kr. u. 300 körüli időszakra keltezhető⁶⁸ kaiseraugsti példány szárát alkotó korinthuszi oszlop oszlopfőjének kialakítását figyelembe véve, a jelentős időbeli hiátus ellenére is az egyik legközelebbi párhuzama a Hama-kincsleletből származó gyertyatartóknak.⁶⁹ Az időben közelebb álló, kora bizánci periódusból ismert nemesfém példányok elsősorban a láb kiképzése szempontjából mutatnak egyezést. A Lampsacus kincslelet császári műhelypecséttel Kr. u. 550–565 közötti intervallumra keltezhető⁷⁰ baluszteres, profilált gombokkal tagolt gyertyatartója,⁷¹ a formai szempontból ezzel szinte megegyező, a Kratigos-Mytilene kincslelet⁷² Kr. u. 6. század utolsó/7. század első negyedére datálható⁷³ darabja, továbbá egy Antiochiából származó, Phokasz császár uralkodásának időszakára (602–610) helyezhető⁷⁴ példány egyaránt ezüsből készült.⁷⁵

Feltűnő a kisméretű kandeláberek jelenléte a leletanyagban. Bár az 5–7. századi példányok gyakran elérik az egy métert, az itt vizsgált darabok magassága 20–55 cm között mozog, így felmerülhet, hogy azokat nem az oltár mellé, a padlóra ál-

ket és márványból készült építészeti tagozatokat tartalmazó leletegyüttesből származó, korinthuszi oszlopfőt formázó példányok kapcsán a tárgytypust elemzi, s a római császárkori példányokra kitekintést ad Baratte 1994. 607–629. Abb. 1–18.

⁶⁵ Franken 1999. 276–290.

⁶⁶ Szidat 2003. 245.

⁶⁷ A rajzát l. Kaiseraugst 2003. Taf. 1. 42., számos részletfotó Baratte 1984. 30–33. Abb. 35–42.

⁶⁸ A kandeláber szárát díszítő nielló fríz alapján a fent javasolt kelteztést és galliai vagy Rajna-vidéki műhelyt javasol Martin-Kilcher 1985. 173.; Kaufmann-Heinimann 2003. 18.

⁶⁹ A kutatás a szóban forgó hasonlóságra már évtizedekkel ezelőtt felfigyelt, vö. Mango 1986. 98–99., további szakirodalmi hivatkozással.

⁷⁰ A műhelypecsétek alapján Erika Cruikshank Dodd I. Iustinanus császár uralkodásának (527–565) utolsó éveire keltezi ld. Dodd 1961. 90–91. cat. 19.

⁷¹ A 16 ezüstedényből, 21 arany ékszerből, 32 aranyérméből és 1 bronzból pecsétlőből álló, Lesbosz szigetén, Mytilene település közelében 1952-ben előkerült, Phokasz és Hérakleiosz császárok uralkodásának időszakára keltezhető leletegyüttes összetétele alapján nem egyházi inventárium, hanem egy jómódú család tulajdona lehetett. A tárgyak részletes leírását és elemzését l. Touratsoglou – Chalkia 2008.

⁷² Touratsoglou – Chalkia 2008. 78.

⁷³ Marlia Mundell Mango a pecséteket elemezve Hérakleiosz császár uralkodásának idejére, azon belül is a Kr. u. 610–630 közötti évtizedekre helyezi. Vö. Mango 2003. 64. A leletegyüttes legújabb feldolgozását jegyző Touratsoglou – Chalkia szerzőpáros ettől némileg tágabb időintervallumot, Hérakleiosz császár uralkodásának időszakát (610–641) jelöli meg a készítés dátumaként. Touratsoglou – Chalkia 2008. 78.

⁷⁴ Dodd 1961. 250–251. cat. 90.; Mango 2003. 64.

⁷⁵ Mango 2003. 65–67. Fig. 9.1.

lították, hanem magára az oltárra helyezték. Az ikonográfiai ábrázolások látszólag támogatják ennek lehetőségét. Egy Tabarkából (*Thabraca*) származó, 4. század vége/re/5. század elejére keltezhető⁷⁶ mozaikon (2. kép)⁷⁷ egy – az aspektív képzőművészet ábrázolási szabályait követő – ókeresztény bazilikát jelenítettek meg. S bár az épület gádorfalán olvasható „*ecclesia mater Valentina in pace*” feliratból világosan kiderül, hogy a sepulchrális emlékek közé sorolható sírsztélé mozaikkockákból kirakott képmezejeként azonosíthatjuk, maga az ábrázolás adalékokkal szolgálhat a kérdést illetően. A háromhajós bazilika hét dór oszloppal tagolt főhajójának középpontjában álló oltáron, hangsúlyosan három égő gyertyát ábrázoltak.⁷⁸ Hasonló jelenség figyelhető meg a thessaloniki Hagios Demetrios bazilika egyik töredékes, 7. századra keltezhető mozaikpaneljén, ahol egy egyértelműen oltárként azonosítható objektum közepén egyetlen égő gyertyát ábrázoltak.⁷⁹ Mindazonáltal azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fenti ábrázolások egyike sem oltárra helyezett kandelábert, hanem csupán gyertyát jelenített meg. A kandeláberek templomon belüli pozícióját illetően III. Gergely pápa (731–741) életrajzírója arról tudósít, hogy azok általánosan megszokott helyükön, az oszlopokon nyugszanak.⁸⁰ A kandeláberek oltárra helyezése mindezek alapján nem valószínű, de elvi lehetőségét teljesen nem is zárhatjuk ki, annál is inkább, mivel az első tényleges tiltást, miszerint az oltárra a szentek ereklyéin és az evangéliumi könyveken kívül egyéb tárgyat helyezni tilos, a 9. század derekáról ismerjük.⁸¹

A meriamliki példány, mely a maga 80 cm-es magasságával kiemelkedik a vizsgált anyagból, ahogy a kontextusból is kiderül, feltehetőleg a barlang-templom *cryptájában* őrzött ereklyét⁸² látogató hívők vagy zarándokok számára biztosította a fényforrást. A mártírok, szentek sírjai közelében elhelyezett világítóeszközök esetében ugyanakkor számolhatunk annak lehetőségével is, hogy a sírt/ereklyét felkereső zarándokok a lámpás fűtőanyagként szolgáló olajból fiolákban, ampullákban magukkal vitték, hiszen nemcsak a mártír csontja és vére, hanem bármi, ami a földi élet és a túlvilági szféra között közvetítő szerepet játszó szent testével vagy nyughelyével szoros kapcsolatban állt vagy valamilyen módon érintkezett, másodlagos

⁷⁶ Yacoub 1995. 374–375.

⁷⁷ A kép forrása: Versteegen 2010. 576. Fig. 4.

⁷⁸ A tabarkai mozaik kapcsán felmerült, hogy az oltáron látható gyertyák csupán utólag, a restauráció során kerültek oda. vö. Versteegen 2010. 575–576. 18. jz.

⁷⁹ Bauer 2013.186–189. Abb. 6a–b.

⁸⁰ LP 92.8.

⁸¹ Ennek legkorábbi forrása a IV. Gergely pápa nevéhez fűződő, 840-es ingelheimi zsinat. Vö. MGH CONC. II.2. 61.35. Eltérő álláspontot képvisel Leclercq 1913. 213. aki IV. Leo pápa pontifikátusa alatti reimsi (?) zsinattal hozza összefüggésbe.

⁸² Az ásatások során ereklyetartó nem került napvilágra, ugyanakkor az ereklyekultusz sajátosságai alapján valószínűsíthetjük, hogy őriztek egy Szent Teklának tulajdonított ereklyét is.

ereklye lehetett.⁸³ A monzai dómkincsben a Szentföldről származó ampullák mellett 26 darab üvegfiole is található, melyeket a római katakombákban nyugvó mártírok sírjain égő lámpásokból származó olajjal töltöttek meg.⁸⁴ A meriamliki Szent Tekla templom esetében a mesterséges fényforrást biztosító világítóeszközök a liturgián kívül is fontos szerephez juthattak. Bár régészeti megfigyelések nem támasztják alá, a Tekla kultuszáról beszámoló írott források alapján felmerülhet annak lehetősége, hogy a templomban inkubációs szertartások is zajlottak,⁸⁵ így az inkubációs álom nyomán bekövetkező gyógyító csoda reményében itt alvó betegek jelenléte indokolhatta, hogy a világítóeszközök éjszaka is használatban legyenek.

Fara coronata, polykandela és egyéb felfüggeszthető világítóedények

A felfüggeszthető világítóeszközök közé tartoznak az ún. korona típusú mécsesartók (Jeruzsálemi típusú *polykandela*), melyekből csupán néhány darab maradt ránk. Az írott forrásokban *fara canthara*, *fara coronata*, *corona fara* néven is említett⁸⁶ tárgytípus főként rézötvetből, de olykor bronzból készült, 20–30 cm átmérőjű, széles, szalagszerű koronához hasonlító testhez karokat illesztettek, s ebbe helyezték az üvegből készült mécseseket. A világítóeszközök ezen típusa méret és díszítettség szempontjából igen változatos, közös jellemzőjük, hogy a mécseseket tartó karokat, de olykor a koronát és a függesztőgyűrűt is, plasztikusan kialakított delfin-motívummal díszítették. A vizsgált anyag három példánya tartozik ebbe a csoportba. Egy szinte teljesen díszítetlen, kisméretű darab Leptis Magna I. számú bazilikájának apszisából,⁸⁷ míg egy növényi ornamentikával és plasztikus delfin-motívummal gazdagon ellátott példány az aquileiai templom-komplexum *narthexéből* (II. tábla/a)⁸⁸ került napvilágra. Egy harmadik, a Cairo óvárosában feltárt ókeresztény bazilikából származó példány esetében a szalagszerű korona teljesen díszítetlen, csupán a karok formáznak delfineket. Az aquileiai példány a karok kialakítását illetően unikálisnak számít, ugyanis a mécseseket nem a karok végén kialakított kerek nyílások tartották, hanem kiszélesedő, leginkább pohárra emlékeztető, áttört rekeszek. A típus megjelenése időben megelőzi az

⁸³ Az ereklyékhez, ereklyetartókhoz összefoglalóan l. Kalinowski 2011. az ókeresztény és kora bizánci zarándoklatok tárgyi leletanyagához l. Vikan 1982.

⁸⁴ Filipová 2015. 7–8.

⁸⁵ Az írott forrásokat, a Szent Tekla kultuszának jellegéről kialakult különböző nézőpontokat l. Renberg 2017. 767–768. 42.j, a régészeti megfigyelések összegzését l. Kristensen 2016.

⁸⁶ A tárgytípus megfeleltetését a fent említett latin terminológiákkal összefoglalóan l. Geertman 2004. 53–75., különösen 54–61.

⁸⁷ D: 49 cm. Coptic Museum, Cairo (JE 26742), vö. Strzygowski 1904. 296. cat. no. 9153. Pl. 33.; Badawy 1978. 322. Fig. 5.15; Bénazeth 2001. 219–220. cat. no. 194.

⁸⁸ D: 70 cm. Museo Archeologico Nazionale, Aquileia (330.006) vö. Bertacchi 1979. 341–352.; Xanthopoulou 2012. 281., LU 1.001. Fig. 80. A kép forrása: Giovannini 2012. 206–207. Kat. 68.

alább ismertetett *polykandela* típusú mécsesstartókat, az itt vizsgált példányok mindegyike a Kr. u. 4–5. századra datálható. A legpontosabban az aquileiai mécsesstartó keltezhető, amely a Kr. u. 452-es hun támadást megelőzően lehetett használatban.⁸⁹

A kora bizánci világítóeszközök egyik legnépesebb csoportját a *polycandela* típusba sorolható világítóeszközök alkotják, melyek a fent tárgyalt mécsesekhez képest a világítóeszközök technikai fejlődésének következő lépcsőfokát jelentették. A könnyű anyagból, többnyire rézötvezetből készülő tárgyak lapos korongot formáznak, melyet különböző mintázatú áttörésekkel díszítettek. A korong peremén kerek nyílásokat alakítottak ki, számuk rendszerint 6, 9 vagy 12. A lámpatesthez láncból, lapos lemezből vagy e kettő kombinációjából álló, többnyire háromtagú függesztőtag csatlakozott, melynek segítségével az épületek mennyezetére rögzítettek. A korong peremén elhelyezkedő áttört, kerek nyílásokba helyezték az üvegből készült lámpát, melyet megtöltöttek vízzel, tetejére olajat öntöttek, s ebbe helyezték a kanócot. A felépítésük alapvetően mindig ugyanezt a konstrukciót követi, a különbség az áttörés kialakításában, a függesztőtag díszítettségében és az üveglámpák helyét biztosító kerek nyílások számában érhető tetten. Az egyes altípusok elkülönítése ugyanakkor elsősorban az áttörések díszítettségének kialakításán nyugszik.⁹⁰

A leptis magnai (*Tripolitana*) I. számú bazilika főhajójából⁹¹ és a numidiai Ksar Toual Zammel/*Maracitana* bazilikája alatti ciszternából⁹² két-két, míg az arabiai Umm er-Rasas Északi bazilikájának *pastophorium*ából⁹³ és a *Hippos/Sussita (Palestina II)* területén feltárt ún. dél-nyugati templom *diakonikon*ként azonosított helyiségéből⁹⁴ egy-egy egészen egyszerű, díszítetlen, példány (Corrado A. típus/Xanthopoulou I.4.2) került napvilágra. A vizsgált anyagban előfordulnak bonyolultabb áttöréssel kialakított darabok is, a jeruzsálemi Szent Péter templom alatti ciszternából⁹⁵ és a már említett Umm er-Rasas-i bazilika *pastophorium*ából⁹⁶ származó példányok közepét egyenlő szárú kereszt díszíti (Corrado C. típus/Xanthopoulou I.4.4). Gortyna (*Creta*) Szent Titusnak szentelt templomának mellékhajójából⁹⁷ egy hatágú csillaggal, míg a

⁸⁹ Bertacchi 1979. 87.

⁹⁰ Vö. Corrado 2009; Xanthopoulou 2012.

⁹¹ 1.) M: 10, Sz: 19 cm és 2.) M: 15 és Sz: 23,9 cm. Őrzési helyük ismeretlen. Vö. Duval 1988. 263. Pl. VI.2.

⁹² D: 28 cm és D: 44 cm. Musée du Bardo, leltári jelzésük nem ismert. Vö. Déroche 1948. 84.; Duval 1988. 264.; Xanthopoulou 2012. 287. LU 2.011–2.012.

⁹³ Elveszett. Méretadatok nem állnak rendelkezésre, súlya 565 gramm. Vö. Xanthopoulou 2012. 285. LU 2.005.

⁹⁴ D: 45 cm. Őrzési helye: a helyszínen. (MU 04.02). Vö. Młynarczyk 2011. 187. Fig. 6.

⁹⁵ Germer – Durand 1909. 75–76.

⁹⁶ Őrzési helye ismeretlen. Méretadatok nem állnak rendelkezésre, súlya 767 gramm. Vö. Bujard – Schweizer 1992. 9., 27–32. Fig. 5–6.; Xanthopoulou 2012. 296. LU 4.021.

⁹⁷ D: 29 cm. Heraklion Archaeological Museum (180), vö. Xanthopoulou 1998. 114. Fig. 32.; Xanthopoulou 2012. 312. LU 6.013.

Sufatula/Sbeïtla (*Byzacéne*) területén feltárt Szent Silvanus és Fortunatus bazilikából négyágú rozettával díszített példány töredéke⁹⁸ ismert. A másodikként említett Umm er-Rasas-i darabra az alábbi, görög nyelvű feliratot vésték: Ἄγιε Σέργι βοήθη Θωμᾶ ἀμὴν (Szent Sergius, segíts Tamást, ámen). A szöveg tartalma egyértelművé teszi, hogy ezt a példányt fogadalmi tárgyként értékelhetjük, s egy hívő Szent Sergius támogatásának megnyerése céljából adományozta a templomnak.

A vizsgált leletanyagból mind művészi, mind anyagi értékét tekintve kiemelkedik a Sion/Kumluca templomkincsből⁹⁹ napvilágra került, ezüstből készült 12 példány. Forma szempontjából három változat különíthető el: korong,¹⁰⁰ egyenlő szárú kereszt¹⁰¹ és lekerekített téglalap alakú (II. tábla/b).¹⁰² Közös jellemzőjük, hogy teljes felületüket finoman kidolgozott görög kereszttekkel, stilizált növényi ornamentikával és sematikusan ábrázolt delfinpárok kombinált áttörések díszítik. A művészi minőségű áttörések között minden esetben vésett, nielló technikával hangsúlyozott, görög nyelvű felirat is olvasható, melyek több esetben is a tárgy felajánlójaként említik a történeti forrásokból ismeretlen Eutychianos püspök (ΕΥΤΥΧΙΑΝΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ) nevét.¹⁰³

Ha az itt tárgyalt *polykandela* típusú világítóeszközök formai jegyeit vesszük figyelembe, azok csak több évszázados pontossággal, a Kr. u. 5–8. század közötti időszakra keltezhetőek. A leletkörülmények vizsgálata sem nyújt sokkal több támpontot, a gortynai¹⁰⁴ és a jeruzsálemi¹⁰⁵ darabok az épület Kr. u. 5–7., a maracitanai az 5–6.,¹⁰⁶

⁹⁸ D: 7 cm. Őrzési helye nem ismert. Két töredéke maradt viszonylagos épségben. Vö. Duval 1956. 259–270. Fig. 3.; Duval 1964. 51–56. Fig. 1–2.

⁹⁹ A Sion/Kumluca-templomkincset 1963-ban találták helyi lakosok a törökországi Kumluca település közelében. A 74 darab tárgyból álló leletegyüttes összetétele alapján egy templom inventárját alkothatta. A különböző típusú világítóeszközök mellett kelyhek, patenák, aszteriszok, füstölőedények, könyvborítók, korsók, kancsók és egy oltár ezüstlemezből készült borítása került elő. A katalógusszintű közlését l. Silver Plate 1992.

¹⁰⁰ 1.) D: 55,8 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.1963.36.4) 2.) D: 56 cm. Antalya Muzesi (1053) 3.) D: 56 cm. Antalya Muzesi (1054).

¹⁰¹ 1.) M: 56 cm, Sz: 56,6 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.1965.1.11) 2.) M: 58 cm, Sz: 58 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.79.12a–b) 3.) M: 59 cm, Sz: 59 cm. Antalya Muzesi (1052).

¹⁰² 1.) M: 57 cm, Sz: 37 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.5) 2.) M: 26,4 cm, Sz: 18,2 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.6.a–c) 3.) M: 28,8 cm, Sz: 19,1 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.7.) 4.) M: 27,5 cm, Sz: 20 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.65.1.8.) 5.) M: 27 cm, Sz: 20,4 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.65.1.7.) 6.) Nincs adat. Antalya Muzesi (1078). A kép forrása: Boyd 1992. S35.1.

¹⁰³ A feliratokat elemzi Ševčenko 1992. 39–53.

¹⁰⁴ Xanthopoulou 1998. 114.

¹⁰⁵ Germer – Durand 1909. 75–76.

¹⁰⁶ Déroche 1948. 84.

a leptis magnai¹⁰⁷ és az umm er-rasasi¹⁰⁸ a 6–8. századi periódusából származnak. Kivételt képeznek a Sion kincslet példányai, melyekről a rajtuk elhelyezett császári műhelypecsétek alapján tudjuk, hogy a Kr. u. 6. század közepén, konstantinápolyi műhelyben készültek.¹⁰⁹

A korona típusú mécsesstartók és *polykandela* nyílásaiba helyezett üvegmécsesek formájukat tekintve két altípusba sorolhatók. A korábbi, Kr. u. 4–5. századra keltezhető altípusba a többnyire világossárga vagy világoszöld, 10–20 cm közötti, kónikus példányok tartoznak. A későbbi, valamivel kisebb, 7–12 cm-es magasságú, tölcser alakú darabok megjelenését Marina Uboldi a Kr. u. 5. századra keltezte.¹¹⁰ Ezt megerősíti Olcay, aki a myrai, Szent Miklós Kr. u. 5. századi sírját is magába foglaló épületkomplexum Kr. u. 5–7. századra datálható periódusából a tölcser alakú példányok számos változatát közölte,¹¹¹ s mindez idáig ezek a legkorábbi, hiteles régészeti kontextusból ismert példányok.

Az üvegmécseseket nem minden esetben helyezték a fent ismertetett bonyolult foglalatba, gyakran előfordult az is, hogy csupán egyszerű, horogban végződő függesztőtagok segítségével rögzítették az épületek strukturális- vagy díszítő elemeihez. A horgokat akaszthatták az üvegmécses pereme alá vagy a mécsesre applikált kis fülekbe (*polyagistra*).¹¹² A régészeti feltárások során a gerasai (*Arabia*) Szent Theodórnak szentelt templom,¹¹³ a histriai (*Moesia II*)¹¹⁴ és a philippi (*Macedonia I*)¹¹⁵ bazilikák területéről százával, az aswani/syene-i (*Thebais*) *baptisterium*ból és a jabbal haruni (*Palestina III*) Szent Áron monostorhoz tartozó kápolnából¹¹⁶ tucatjával kerültek elő üveglámpák töredékei. Az üveglámpások sérülékenysége folytán az is előfordul, csupán a függesztőtag marad ránk. A Horvat Hesheq (*Palestina I*) területén feltárt kora bizánci bazilika Kr. u. 6–7. századi periódusából¹¹⁷ ismerünk egy gyengébb konstrukciójú, Corrado 1a típusába sorolható példányt,¹¹⁸ mely eredetileg csupán egy üveglámpást tarthatott.

A vizsgált példányok régészeti kontextusából kiderül, hogy a gyakorlati szempontból hasznos, nagy terek megvilágítására alkalmas *polykandelat* az oltár, a fő-és mellékhajók megvilágítására egyaránt alkalmazták. Mindezt az írott források is alá-

¹⁰⁷ Duval 1988. 264.

¹⁰⁸ Bujard – Schweizer 1992. 31–32.

¹⁰⁹ A műhelypecsétek vizsgálatát l. Dodd 1992. 57–65.

¹¹⁰ Uboldi 1995. 120–121.

¹¹¹ Olcay 2001. 80–83.

¹¹² Vö. Antonaras 2010. 387–389.; Olcay 2001. 84–85.

¹¹³ Baur 1938. 505–546.

¹¹⁴ Băjenaru – Băltăc 2002. 219–247.; Băjenaru – Băltăc 2006. 463–513.

¹¹⁵ Antonaras 2007. 47–56.

¹¹⁶ Keller 2011. 281–287.

¹¹⁷ Aviam 1993. 61.

¹¹⁸ Vö. Corrado 2009. 140–144.

támasztják. Paulus Silentiarius 563-ra keltezhető leírásában¹¹⁹ említi a Hagia Sophia újonnan elkészült kupolájáról függő, korong és kereszt formájú, ezüstműből készült, üvegméccsessel ellátott lámpákat, melyek egyértelműen a *polykandela* típusú világítóeszközökkel azonosíthatók. Az üveglámpások szolgáltatta lobogó, villódzó fény hozzájárulhatott a szertartás ünnepélyesebbé tételéhez és ájtatosságban való elmélyüléshez. A világítóeszközök ezen típusát azonosíthatjuk Arculf, galliai püspök elbeszélésében is, aki Kr. u. 670 és 690 között, bejárva az akkori világ ismert keresztény szent helyeit, a Szentföldön is járt. Zarándoklatáról visszatérve meglátogatta Iona apátját, Adamnant, aki a *De locis sanctis* című művében örökítette meg az Arculf által elmondottakat.¹²⁰ Arculf zarándoklata során természetesen felkereste az akkor már arab fennhatóság alatt álló Jeruzsálemet, s járt a város legmagasabb pontján, az Olajfák-hegyén álló Mennybemenetel templomában is, melynek kapcsán megjegyzi, hogy nyugati oldalán nyolc, üveggel bélelt ablaknyílás látható, ezek mindegyike előtt egy-egy kötélén lógó lámpa függ, s a lámpások fénye az üvegen keresztül nem csak a templomot, s az Olajfák hegyének azon területét ragyogja be, melyek a templom nyugati oldalára esnek, hanem a Josaphat völgyén¹²¹ keresztül magát Jeruzsálemet is.¹²²

A vizsgált anyagból a felfüggeszthető világítóeszközök közé tartozik két világítóedény és kilenc áttört díszítésű kehely is. A két edény két különböző altípusba sorolható. A Water Newton kincsleletből származó (II. tábla/d),¹²³ vékony ezüstlemezről domborítással készített, kissé behúzott peremű, gömbölyű hasú edényen két ponton függesztőgyűrűk, s azokban lánctörédek figyelhetők meg. A Sion templomkincshez tartozó példány (II. tábla/e)¹²⁴ későbbi, Kr. u. 5–6. századra jellemző edényformát követ, az edényfalak középtáig szűkülnek, majd enyhén öblösödnek, alul pedig elkeskenyedő talpgyűrűben végződnek. Kissé kiugró peremét három függesztőfüllel látták el.¹²⁵ Ennek a formának ismerjük függesztőfül nélküli változatait

¹¹⁹ Paulus Silentiarius, *Descr. S. Sophiae* 806.

¹²⁰ A három részből álló mű keletkezése, melynek első könyve Jeruzsálemet és környékét, a második Palesztinát, míg a harmadik Konstantinápolyt mutatja be, 679 és 688 közötti időszakra tehető. Vö. Donner 2002. 309. Arculf hatásának mértéke Adamnan munkájára megosztja a kutatást, a kérdést vizsgálva a különböző elméleteket összefoglalja Hoyland – Waidler 2014. 787–807.

¹²¹ A Kidron-völgyének az Olajfák hegye és Jeruzsálem közötti szakasza.

¹²² Adamnanus, *De locis sanctis* 1.23.11–12.

¹²³ A Kr. u. 4. század közepére/második felére keltezhető, *Britannia* provincia területén, az egykori Durobrivae közelében napvilágra került kilenc ezüstedényből és tizennyolc, javarészt háromszög alakú, aranyozott ezüst votív-lemezből álló kincslelet feltehetőleg egy templom inventárját képezte. A tizennyolc fogadalmi lemez közül tizenkettőn ábrázoltak Krisztus-monogramot, önmagában vagy a görög „Α” és „ω” betűkkel kombinálva. L. Painter 1977. A kép forrása: <https://peterborougharchaeology.org/water-newton-treasure/> A letöltés időpontja: 2019.10. 16.

¹²⁴ A kép forrása: <https://art.thewalters.org/detail/35353/lamp-2/> A letöltés időpontja: 2019.08.15.

¹²⁵ M: 18,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.17.) Vö. Dodd 1961. no. 89.; Dodd 1973. 11; *Age Of Spirituality* 1979. no. 541; Mango 1986. 102–103. cat. no.13.

is, s éppen a Sion kincsleletből. Az egy ép és a négy rendkívül töredékes példány (II. tábla/f)¹²⁶ csupán díszíttségében tér el a fenti edénytől, az öblös hasat indamotívummal körbevett, függőleges akantusz minta díszíti.

Az áttört díszítésű, lemezből készült, mécsesstartóként funkcionáló kelyhek¹²⁷ mindegyike ezüstből készült. Széles, szalagszerű peremmel, öblös, lefelé szűkülő testtel rendelkeznek, a díszítésük azonban változó kialakítású lehet, előfordulnak köztük pelta, rombusz, illetve kör és háromszög alakú áttöréseket kombináló példányok is (II. tábla/g).¹²⁸ Az edény testéhez egy rövid, gombbal ellátott, lapos korongban végződő *pes* csatlakozik, a peremhez pedig három hurokszerű függesztőfület applikáltak.

A világitóedények mindegyike templomkincs része, így régészeti kontextus híján az egykori, templomon belüli helyzetük kizárólag az írott és ikonográfiai források alapján rekonstruálható. A képi ábrázolások tanúbizonysága szerint az ismertetett világitóedényeket (II. tábla/d–f) a templomon belül többféleképpen is elhelyezhették. A Riha és a Stuma templomkincsekből származó, két szín alatti áldozást bemutató, 565 és 578 közötti időszakra keltezhető két *patenán* az oltár mögötti oszlopok tetején álló széles szájú, elkeskenyedő nyakú, öblös hasú edényekben egy-egy gyertyát ábrázoltak (3. kép),¹²⁹ míg egy, a Metropolitan Museum-ban őrzött, ismeretlen lelőhelyű elefántcsont *pyxisen* egy hasonló formájú edényt lánc segítségével az oltár fölé függesztettek (4. kép).¹³⁰ Hasonló jelenségről olvashatunk a már idézett III. Gergely életrajzban, ahol a Szent Péter bazilika oratóriumának leírása során az oltár felett függő keresztokról és egy pár aranyozott edényről (*amae*) is szó esik,¹³¹ ez utóbbiak feltehetőleg világitóedényként funkcionálhattak. A szöveg említ továbbá egy ezüst kelyhet (*calix*), melyet az apszisban függesztettek fel. A *calix* kifejezést használva a szerző egyértelműen megkülönbözteti az oltár felett függő világitóedényeket (*amae*) az apszisban elhelyezett kehelytől. Mindezek

¹²⁶ 1.) M: 18,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.17.) 2.) M: nincs adat, töredékes. Antalya Muzesi (1092) 3.) M: nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.16.) 4.) M: nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.15.) 5.) M: 14,7 cm. Abegg Stiftung, Bern (8.114.64)

¹²⁷ 1.) M: 15,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.21.) 2.) M: Nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.25.) 3.) M: 17 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.1.6.) 4.) M: 14 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.21.) 5.) M: Nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.79.10.19.a–d.) 6.) M: 15,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.64.1.12) 7.) M: Töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.65.1.15.) 8.) M: 17 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.1.7.)

¹²⁸ Bouras – Parani 2000. 98–100. cat. 31–33. nyomán.

¹²⁹ A kép forrása: Krueger 2014. 113. Pl. 13.

¹³⁰ A kép forrása: Evans et al. 2001. 22. nyomán.

¹³¹ LP 92.7.

alapján elképzelhető, hogy az eltérő terminológia háttérben ebben az esetben nem a rendeltetés, hanem pusztán a formai különbség áll, s a fent ismertetett áttört díszű kelyhekhez (II. tábla/g) hasonló világítóeszközzől van szó. Ilyen, kétségtelenül liturgikus térhez köthető kelyheket mind ez idáig csak keleti területekről származó templomkincsekből ismerünk, ami önmagában nem zárja ki, hogy a típust nyugaton is alkalmazták volna.¹³²

A világítóeszközök fent tárgyalt típusainak közös vonása, hogy használatukhoz minden esetben szükség volt valamilyen égethető, növényi vagy állati eredetű olajra. A római császárkor korai évszázadaihoz hasonlóan, a késő antik és a kora bizánci időszakban a legkedveltebb olajat az olajfa terméséből nyerték, melyet nem pusztán étkezési célokra, hanem lámpaolajként is felhasználtak. Népszerűségében nagy szerepet játszott, hogy kiváló fényerőt biztosított, s égetése során kevésbé árasztott karakteres illatot vagy kellemetlen szagot, mint más növényi olajok (len, dió, masztixfa stb.), nem is beszélve az állati eredetű, elsősorban halból előállított keverékekről.¹³³ A liturgikus felhasználását emellett az olajfa, illetve az olajág szimbolikus jelentés-tartalma¹³⁴ is ösztönözhetette, hiszen a keresztények fontos jelképként tekintettek rá, a békét, az Istennel való megbékélést, az újjászületést és a halál utáni örök életet egyaránt jelentette számukra.¹³⁵ A *luminaria ecclesiae* igényeinek biztosítása érdekében több forráshely is beszámol az olívaolaj-ellátás vagy az olajfák ültetésének szükségességéről,¹³⁶ II. Gergely pápa pedig kimondottan a világításra (*ad luminaria*) adományozott a Szent Péter bazilikának 1000 solidust.¹³⁷

Ami a lámpások karbantartását és utántöltését illeti, már Paulus Silentarius említi azokat a keskeny mellékfolyosókat, melyeket kifejezetten erre a célra alakítottak ki. Képi ábrázolásaink csak sokkal későbbi időszakra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre, a Kr. u. 12. századi Johannes Kokkinobaphos-homíliagyűjtemény egyik illusztrációja egy lámpatisztítót (*lampadariust*) ábrázol, aki egy létrát használ a magasan rögzített világítótestek eléréséhez.¹³⁸

¹³² Vö. Tóth–Vida–Takács 2016, 206. III.18. profán közegben felhasználásra kerülő, de hasonló áttört díszítésű lámpatartóját.

¹³³ Ermini Pani – Stasolla 2007. 572–573.

¹³⁴ Az olajfa és gyümölcse természetesen nem csak a keresztény vallásos felfogásban bírt sokrétű jelentéstartalommal, a görög-római és a zsidó kultúrkörben is fontos szerepet játszott. A téma összefoglalását l. Kruijf 1990. 246–256.

¹³⁵ Az olajfa és olajág szentírásbeli említéseit, s azok teológiai értelmezését ld. Riede 2018.

¹³⁶ Ezeket l. Graham 2014. 164–170.

¹³⁷ LP 92. 25.

¹³⁸ Két példányban: Par. Gr. 1208. 22v. és Vat.gr. 1162. 75. v.

Értékelés

A régészeti leletanyag megoszlását illetően feltűnő a keleti területek dominanciája, mely egyfelől a kutatótság egyenetlenségeivel, másfelől a keleti és nyugati területek történetének eltérő alakulásával magyarázható. Míg nyugaton a kontinuitás és a folyamatos használat során lecserélődhetnek a liturgikus tárgyak, a keleti területek leletanyaga elsősorban az arab hódításnak áldozatul esett templomok pusztulási rétegében, illetve a támadások elől föld alá rejtett leletegyüttesekben őrződött meg.

A fentiek során vizsgált, liturgikus térhez köthető, formai szempontból igen változatos világítóeszközök zömmel a Kr. u. 5. század második felére/ Kr. u. 6. századra keltezhetőek, kivételt ez alól tulajdonképpen csupán a Water Newton kincslet Kr. u. 4. század második felére datálható, feltehetőleg világítóedényként használatban lévő darabja képez. Ez a szám nem csak a világítóeszközök esetében ilyen alacsony, hiszen a kérdéses időszakban elsősorban olyan liturgikus tárgyak használatával kell számolnunk, amelyek nem tűntek ki a késő római időszakra jellemző használati tárgyak sorából. A Kr. u. 4–5. században még az eucharisztikus liturgiában használatban lévő tárgytipusok (patena, kehely) esetében is számolhatunk a profán szférában vagy pogány szentélyekben használt tárgyak kontinuitásával, amelyek annak ellenére, hogy díszítésmódjukban nem a keresztény ízlésvilágot tükrözték, funkcionálisan mégis betöltötték a kívánt szerepet. A világítóeszközökre vonatkozóan a helyzet később sem változik, ezt szemléltetik a kora bizánci időszakban használatban lévő mécsesformák is. A keresttel díszített darabok analógiáit a profán közegben ugyanúgy megtalálhatjuk, ahogy a liturgikus térhez köthető leletanyagban. Igaz ez a galambot, pávát és delfint ábrázoló változatokra is, melyek a keresztények számára jól körülírható jelentéstartalommal bírtak, ugyanakkor már a görög-római kultúrkörben is népszerű motívumnak számítottak. A delfinek ábrázolása önmagában vagy komplex tengeri jelent szereplőjeként gyakran előfordul a késő antik művészetben, s az ókeresztény ikonográfia is szívesen alkalmazza mint Krisztus feltámadásának, s egyúttal az üdvösségnek szimbólumát.¹³⁹ Jelentéstartalmuknál fogva a galamb¹⁴⁰ és a páva¹⁴¹ ugyancsak a népszerű keresztény jelképek közé sorolhatók, de profán, sőt, nem keresztény közegben is gyakran megjelennek, s kizárólagos liturgikus használatukat a fent említett, profán kontextusból származó formai analógiák cáfolják.

A kereszt különböző típusaival díszített, bronzból készült *polykandela* nagy számban tűnik fel profán közegben, ahogy a Sion kincsletből származó, ezüsből készült példányok legközelebbi formai analógiáját is a Lampsacus kincslet töre-

¹³⁹ Vö. LexMA III, 683–684.

¹⁴⁰ Vö. TIP 2000. 153–154.

¹⁴¹ Vö. LThK 8. 181–182.

dékes, egyenlő szárú keresztekkel díszített példányában találjuk meg,¹⁴² ez utóbbi ugyancsak jól szemlélteti, hogy a hasonló típusú, keresztény motívummal díszített példányok nem kizárólag szakrális közegben kerülhettek felhasználásra, hanem egy tehetősebb, keresztény család tulajdonát is alkothatták.

Önmagában a templomi inventárok alapján következtetni a liturgikus térben felhasznált világítóeszközök típusaira torz képet vetít elénk, hiszen ezen jegyzékek a templom teljes vagyonát listázzák, köztük azon tárgyakat is, melyek az egyház tulajdonát alkották, de a liturgikus térben valójában nem kerültek felhasználásra. Igaz ez a Liber Pontificalis adománylistáira is, hiszen azok azon túlmenően, hogy csak a Róma városi és környéki templomok eszközeiről adnak számot, kizárólag a jelentős templomok számára juttatott, nemesfémből készült császári adományokra koncentrálnak. Az egyes életrajzokban megjelenő változatos terminológia valójában csak azon esetekben ad lehetőséget a leletanyaggal való megfeleltetésre, ahol a kifejezés formai jegyeket is magában foglal (pl. a korona típusú mécsesek – *fara coronata*). Az életrajzokban említett császári adományokat ugyan nem találjuk meg a régészeti leletanyagban, de mind az egyszerűbb kivitelű, mind a nemesfémből készült tárgyak között találhatók felajánlási tárgyak, melyek minősége és kivitele a donátor anyagi helyzetének vagy bőkezűségének függvénye, s nem a templom tényleges gazdagságát tükrözik.

A keresztény liturgikus épületek építészeti adottságainak köszönhetően a nappal zajló szertartások során a mesterséges fény csupán kiegészítő jelleggel bírt, s az itt tárgyalt világítóeszközök elsősorban a különböző belsőépítészeti elemek, mozaikok hangsúlyosabbá tétele mellett a szertartás ünnepélyesebbé tételében játszhattak szerepet, jelképezve egyúttal a feltámadást.

Az alkonyati istentisztelet (*licinicon/lucernarium*) és a virrasztások során, ahogy arról már Egeria, galliai zarándoknő 381–384 közötti szentföldi zarándoklatát megörökítő naplójában beszámol, a régészetileg nem azonosítható gyertyák és fáklyák álltak használatban.¹⁴³ Az írott és ikonográfiai források tanúbizonysága szerint a temetési és keresztelési liturgiában,¹⁴⁴ a püspöki és pápai *processio*¹⁴⁵ és az ereklye *translatio*¹⁴⁶ során ugyancsak a gyertyák használatának lehetett szimbolikus szerepe, a kérdés azonban már újabb vizsgálatot igényel.

¹⁴² Mango 2003. 68–71.

¹⁴³ Egeria, Peregrinatio XXIV.1., XXIV.7.

¹⁴⁴ Jensen 2011. 264–265.

¹⁴⁵ L. Blaauw 2012. 319–343.

¹⁴⁶ A feltehetőleg Szent István ereklyéinek *translatio*ját ábrázoló lemezen a császár és az őt kísérő négy *magistratus* kezében egy-egy gyertya figyelhető meg. Vö. Holum – Vikan 1979. 113–133. fig. 1.; l. még Kritzing 2011. 43–47.; Kritzing 2015. 29–30.

Források

- Adamnanus, *De locis sanctis = Sancti Adamnani, abbatis Hiiensis, de Locis Sanctis ex relatione Arculfi, episcopi galli, libri tres*. Ex mss. codd. Vat. et Corb. et edit. Gretseri, apud Mabill. Act. SS. Ben. saec. III. Paris, 1850. 779–828.
- Egeria, *Peregrinatio = Silviae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta*, by Wilhelm Heraeus. Heidelberg, 1908.
- Gesta apud Zenophilum = Gesta apud Zenophilum*. In: *Optati Mileuitani Libri VII*, ed. Karl Ziwsa. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXVI*. Prague – Vienna – Leipzig, 1983. 185–197.
- Liber Pontificalis = Le Liber pontificalis; texte, introduction et commentaire par L. Duchesne Vol. I*. Paris, 1886.
- MGH CONC. II.2. = Werminghoff, Albertus: *Monumenta Germaniae historica. Legum sectio III. Concilia. Tomus II: Concilia aevi Karolini I. Pars II. Hannoverae et Lipsiae*, 1904–1908.
- Paulinus Nolanus, *Carmina XVIII* = Paulinus Nolanus. *Opera, Pars II: Carmina, Indices et Addenda* ed. G. De Hartel. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXX*. Vindobonae, 1999. 405–424.
- Paulus Silentiarius, *Descr. S. Sophiae = Claudio De Stefani (ed.): Descriptio Sanctae Sophiae. Descriptio Ambonis. Bibliotheca Scriptorum Graecorum Et Romanorum Teubneriana 3331*. Berlin, 2011.

Felhasznált irodalom

- Age of Spirituality 1979 = Weitzmann, Kurt (ed.): Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, Through February 12, 1978*. New York, 1979.
- Antonaras 2010 = Antonaras, Anastasios: *Early Christian and Byzantine glass vessels: forms and uses*. In: Drauschke, Jörg – Daim, Falko (Hrsg.): *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien 84, 1–3. Tl. 1*. Mainz, 2010. 383–430.
- Antonaras 2007 = Antonaras, Anastasios: *Early Christian Glass Finds from the Museum Basilica, Philippi*. *Journal of Glass Studies* 49. (2007), 47–56.
- Atlante I. = Anselmino, Lucilla – Pavolini, Carlo: *Terra sigillata: Lucerne*. In: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo: medio e tardo impero*. *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*. Rome, 1981. 184–207.

- Aviam 1993 = Aviam, Mordechai: Horvat Hesheq: a church in Upper Galilee. In: Tsafirir, Yoram (ed.): *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem, 1993. 54–65.
- Badawy 1978 = Badawy, Alexander: *Coptic Art and Archaeology: The Art of the Christian Egyptians from the Late Antique to the Middle Ages*. Cambridge, 1978.
- Băjenaru – Bâltâc 2002 = Băjenaru, Constantin – Bâltâc, Adele: Depozitul de candelă din sticlă descoperit la bazilica episcopală de la Histria. *Pontica XXXIII–XXXIV*. (2000–2001), 463–513.
- Băjenaru – Bâltâc 2006 = Băjenaru, Constantin – Bâltâc, Adele: Histria – bazilica episcopală. *Catalogul descoperirilor de sticlă (1984–2000)*. *Pontica XLIX*. (2006), 219–247.
- Baratte 1984 = Baratte, François: 42. Kandelaber. In: Kaufmann-Heinimann, Annemarie – Furger, Alex R. (Hrsg.): *Der Silberschatz von Kaiseraugst*. *Augster Museumshefte 7*. Augst, 1984. 30–33.
- Baratte 1994 = Baratte, François: Lés candelabres. In: Hellenkemper Salies, Gisela – von Prittwitz und Gaffron, Hans-Hoyer – Bauchhenß, Gerhard (Hrsg.): *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*. Bd. 1. Cologne, 1994. 607–629.
- Bauer 1988 = Bauer, Walter: *Wörterbuch zum Neuen Testament Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*. 6., völlig neu bearbeitete Auflage. Herausgeben von Kurt Aland und Barbara Aland. Berlin – New York, 1988.
- Baur 1938 = Baur, P. V. C.: A Christian Bowl or Chalice. In: Kraeling, Carl Hermann (ed.): *Gerasa, City of the Decapolis: An Account Embodying the Record of a Joint Excavation Conducted by Yale University and the British School of Archaeology in Jerusalem, 1928–1930, and Yale University and the American Schools of Oriental Research, 1930–1931, 1933–1934*. New Haven, 1938. 505–512.
- Bauer 2013 = Bauer, Franz Alto: *Eine Stadt und ihr Patron: Thessaloniki und der Heilige Demetrios*. Regensburg, 2013.
- Bertacchi 1978 = Bertacchi, Louisa: Lampadario paleocristiano rinvenuto ad Aquileia. In: *Atti del IX congresso internazionale di archeologia cristiana, Rome 21–27 settembre 1975, II*. Vatican, 1978. 71–87.
- Bénazeth 2001 = Bénazeth, Dominique: *Catalogue général du Musée copte du Caire*. Tome 1. Objets en métal. Cairo, 2001.
- Boube-Piccot 1966 = Boube-Piccot, Christiane: Bronzes coptes du Maroc. *Bulletin d'Archéologie marocaine VI*. (1966), 329–347.
- Boube-Piccot 1975 = Boube-Piccot, Christiane. *Les bronzes antiques du Maroc, II, Le mobilier. Études et travaux d'archéologie marocaine*. Rabat, 1975.
- Bouras 1991 = Bouras, Laskarina: Lighting, ecclesiastical. In: Kazhdan, Alexander P. (ed.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. II. New York – Oxford, 1991. 1227–1228.

- Bouras – Parani 2008 = Bouras, Laskarina – Parani, Maria G.: *Lighting in Early Byzantium*. Washington, D.C., 2008.
- Bouyer 2000 = Bouyer, Louis: *Építészet és liturgia*. Szeged, 2000.
- Boyd 1988 = Boyd, Susan A.: *A Bishop's Gift: Openwork Lamps from the Sion Treasure*. In: Baratte, François (ed.): *Argenterie romaine et byzantine actes de la Table Ronde*, Paris 11–13 octobre 1983. Paris, 1988. 191–209.
- Boyd 1992 = Boyd, Susan A.: *A "Metropolitan" Treasure from a Church in the Provinces: An Introduction to the Study of the Sion Treasure*. In: *Silver Plate 1992*. 5–39.
- Brenk 2003 = *Die Christianisierung der spätrömischen Welt. Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit*. Wiesbaden, 2003.
- Bubić 2012 = Bubić, Vinka: *Late Antique oil-lamps with Early Christian images from the Archaeological Museum in Split*. *Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku* 104. (2012), 117–178.
- Bujard – Schweizer 1992 = Bujard, Jacques – Schweizer, François: *Entre Byzance et l'Islam, Umm er-Rasas et Umm el-Walid: fouilles genevoises en Jordanie*. Genève, 1992.
- Buschhausen et al. 1989 = Buschhausen, Helmut – Albani, Jenny – Schwarz, Mario: *Die Ausgrabungen in Abu Fana in Ägypten im Jahr 1988*. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 39. (1989), 243–257.
- Bussière – Wohl 2017 = Bussière, Jean – Wohl, Brigitta: *Ancient lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles, 2017.
- Bussière – Rivel 2015 = Bussière, Jean – Rivel, Jean Claude: *Répertoire de fleurons sur bandeaux de lampes africaines type Hayes II*. Oxford, 2015.
- Campbell 1985 = Campbell, Sheila D.: *The Malcove Collection: a catalogue of the objects in the Lillian Malcove Collection of the University of Toronto*. Toronto, 1985.
- Caseau 2008 = Caseau, Béatrice: *Objects In Churches: The Testimony Of Inventories*. In: *Objects in Context, Objects in Use Material Spatiality in Late Antiquity*. *Late Antique Archaeology* 5. (2008), 552–579.
- Corrado 2009 = Corrado, Margherita: *Sistemi metallici di sospensione e lampade vitree pensili in Calabria dalla tarda antichità al medioevo (file 'leggere')*. *Temporis signa. Archeologia della tarda antichità e del medioevo IV*. (2009), 139–169.
- Costantino 2005 = Donati, Angela – Gentili, Giovanni (a cura di): *Costantino il Grande. La civiltà antica al bivio tra Occidentale e Oriente*. Rimini, 2005.
- Costantino 2012 = Biscottini, Paolo – Sena Chiesa, Gemma (a cura di): *Costantino 313 d. C. L'editto di Milano e il tempo della tolleranza. Catalogo della mostra Milano, 25 ottobre 2012–17 marzo 2013*. Milano, 2012.

- Dodd 1961 = Cruikshank Dodd, Erica: *Byzantine Silver Stamps. With an excursus on the Comes largitionum* by J. P. G. Kent. *Dumbarton Oaks Studies* 7. Washington, 1961.
- Curta 2011 = Curta, Florin: *New remarks on Christianity beyond the 6th and early 7th century frontier of the Roman Empire*. In: Heinrich-Tamáska, Orsolya (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden, 2011. 303–321.
- Dalton 1901 = Dalton, Ormonde Maddock: *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Medieval Antiquities and Ethnography of the British Museum*. London, 1901.
- Davis 2007 = Davis, Raymond: *The Lives of the Eighth-century Popes (Liber Pontificalis): The Ancient Biographies of Nine Popes from AD 715 to AD 817*. Liverpool, 2007².
- Davis 2010 = Davis, Raymond: *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*. Revised edition, with an introduction by Raymond Davis. Liverpool, 2010³.
- De Ridder 1913 = De Ridder, Andre: *Les bronzes antiques du Louvre. Tom. II. Les instruments*. Paris, 1913.
- Déroche 1948 = Déroche, Louis: *Les fouilles de Ksar Toul Zammel et la question de Zama (Vicus Maracitanus)*. *Mélanges de l'école française de Rome* 60. (1948), 55–104.
- Doig 2008 = Doig, Allan: *Liturgy and Architecture from the Early Church to the Middle Ages, Liturgy, Worship, and Society*. Burlington, 2008.
- Dodd 1961 = Cruikshank Dodd, Erica: *Byzantine Silver Stamps. With an excursus on the Comes largitionum* by J. P. G. Kent. *Dumbarton Oaks Studies* 7. Washington, 1961.
- Dodd 1973 = Cruikshank Dodd, Erika: *Byzantine silver treasures*. *Monographien der Abegg-Stiftung Bern* 9. Bern, 1973.
- Du Plat Taylor – Megaw 1981 = du Plat Taylor, Joan – Megaw, A. H. S.: *Excavations at Ayios. Philon, the Ancient Carpasia. Part II: The Early Christian Buildings. Report of the Department of Antiquities Cyprus (1981)*, 209–250.
- Duval 1956 = Duval, Noël: *Nouvelles recherches d'archéologie et d'épigraphie chrétiennes à Sufetula, Byzacène*. *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 68. (1956), 247–298.
- Duval 1962 = Duval, Noël: *Luminaire chrétien de Sbeitla (Tunisie) et de Salone (Dalmatie)*. *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* (1962) 51–63.
- Duval 1988 = Duval, Noël: *Études d'archéologie chrétienne nord-africaine: La transformation de la basilique sévérienne de Lepcis Magna en église: les notes*

- de G. Caputo (1936–1937). *Revue des Études Augustiennes et Patristiques* 34. (1988:2), 247–266.
- Ebanista 2018 = Ebanista, Carlo: *Spatiosa altaria: le installazioni liturgiche paleocristiane e medievali del santuario di Cimitile*. In: Figliuolo, Bruno – Di Meglio, Rosalba – Ambrosio, Antonella (a cura di), *Ingenita curiositas. Studi sull'Italia medievale per Giovanni Vitolo*. Battipaglia, 2018. 213–258.
- Ermini Pani – Stasolla 2007 = Ermini Pani, Letizia – Stasolla, Francesca Romana: *Le strade del vino e dell'olio: commercio, trasporto e conservazione*. In: *Olio e vino nell'alto medioevo. Atti della LIV Settimana di studio della Fondazione CISAM, Spoleto, 20–26 aprile 2006*. Spoleto, 2007. 539–593.
- Eröss – Láng 2016 = „Birds of a feather”: peacock-shaped oil lamp from the Aquincum civil town = „Madarat tolláról”: páva alakú olajmécses Aquincum polgárvárosából. *Budapest Régiségei* 49. (2016), 25–40.
- Evans – Frazer 1999 = Evans, Helen C. – Frazer, Margaret: *Cat. No. 46. Liturgical objects*. In: Wixom, William D. (ed.), *Mirror of the Medieval World*. New York, 1999. 37–38.
- Evans et al. 2001 = Evans, Helen C.– Holcomb, Melanie–Hallman, Robert: *The Arts of Byzantium. The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 58. no. 4. New York, 2001.
- Filipová 2015 = Filipová, Alžběta: *On the origins of the Monza collection of Holy Land ampullae: the legend of Gregory the Great's gift of relics to Theodelinda reconsidered*. *Arte Lombarda Nuova serie* 173/174. (2015), 5–16.
- Franken 1999 = Franken, Norbert: *Candelabrum Corinthium. Zu sakralidyllischen Bildelementen im späthellenistischen Wohnluxus am Beispiel eines Bronzekandelabers und einer Bronzelampe aus Mahdia*. *Bonner Jahrbücher* 196. (1996), 276–311.
- Frazer 1986 = Frazer, Margaret: *Medieval Church Treasuries. The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 43, 3. New York, 1985–1986.
- Geertman 2004 = Geertman, Herman, *L'illuminazione della basilica paleocristiana secondo il Liber Pontificalis*. In: *Hic fecit 2004*. 53–75.
- Germer-Durand 1909 = Germer-Durand, Joseph: *Un polycandilon byzantin découvert à Jérusalem*. *Échos d'Orient* 12, 75. (1909), 75–76.
- Giovannini 2012 = Giovannini, Annalisa: *Lampadario tipo polycandilon o Jerusalem*. In: Biscottini, Paolo – Sena Chiesa, Gemma (a cura di), *Costantino 313 d. C. L'editto di Milano e il tempo della tolleranza. Catalogo della mostra Milano, 25 ottobre 2012–17 marzo 2013*. Milano, 2012. 206–207.
- Graham 2014 = Graham, Benjamin Jon: *Profile of a Plant: The Olive in Early Medieval Italy, 400–900 CE*. PhD Dissertation, University of Michigan, 2014.
- Hessen et al. 1977 = Hessen, von Otto – Kurze, Wilhelm – Mastrelli, Carlo Alberto: *Il tesoro di Galignano*. Firenze, 1977.

- Hic Fecit 2004 = Geertman, Herman: Hic fecit basilicam: studi sul Liber pontificalis e gli edifici ecclesiastici di Roma da Silvestro a Silverio. Leuven – Paris, 2004.
- Holum – Vikan 1979 = Holum, Kenneth G. – Vikan, Gary: The Trier Ivory, „Adventus” Ceremonial, and the Relics of St. Stephen. *Dumbarton Oaks Papers* 33. (1979), 113–133.
- Hoyland – Waidler 2014 = Hoyland, Robert G. – Waidler, Sarah: Adomnán’s *De Locis Sanctis* and the Seventh-Century Near East. *The English Historical Review* 129. (2014), 787–807.
- Hölscher 1954 = Hölscher, Uvo: *The Excavation of Medinet Habu, V. Post-Ramessid Remains*. Chicago, 1954.
- Ivanovici 2013 = Ivanovici, Vladimir: Windows and Church Space in Early Medieval Byzantium and West. *Opuscula Historiae Artium* 62. (2013), 38–47.
- Ivanovici 2014 = Ivanovici, Vladimir: Luce renobatus: Speculations on the Placement and Importance of Lights in Ravenna’s Neonian Baptistery. In: Mondini, Daniela V. – Ivanovici, Vladimir (ed.): *Manipulating Light in Premodern Times: Architectural, Artistic and Philosophical Aspects/ Manipolare la luce in epoca premoderna: aspetti architettonici, artistici e filosofici*. Milano, 2014. 18–29.
- Ivanovici 2016 = Ivanovici, Vladimir: *Manipulating Theophany: Light and Ritual in North Adriatic Architecture (ca. 400–ca. 800)*. *Ekstasis: Religious Experience From Antiquity to the Middle Ages* 3. Berlin, 2016.
- Jensen 2010 = Jensen, Robin M: *Living Water. Images, Symbols, and Settings of Early Christian Baptism*. *Supplements to Vigiliae Christianae* 105. Leiden – Boston, 2010.
- Kaiseraugst 2003 = *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde. Silber im Spannungsfeld von Geschichte, Politik und Gesellschaft der Spätantike*. Herausgegeben von Martin A. Guggisberg. Unter Mitarbeit von Annemarie Kaufmann-Heinimann. Mit Beiträgen von Jürg Ewald, Martin A. Guggisberg, Annemarie Kaufmann-Heinimann, Roland Leuenberger, Hans Lieb, Markus Peter, Werner H. Schoch, Michael Alexander Speidel und Joachim Szidat. Augst, 2003.
- Kalinowski 2011 = Kalinowski, Anja: *Frühchristliche Reliquiare im Kontext von Kultstrategien, Heilserwartung und sozialer Selbstdarstellung. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz*, Bd. 32. Wiesbaden, 2011.
- Kat. Milano 1990 = Sena Chiesa, Gemma (a cura di): *Milano capitale dell’ Imperio romano, 286-402 d.C. – Mostra, Milano: Palazzo Reale, 24 Gennaio-22 Aprile 1990*. Milano, 1990.
- Kaufmann-Heinimann 2003 = Kaufmann-Heinimann, Annemarie: Bilanz der Forschung seit 1984. In: *Kaiseraugst 2003*. 15–30.
- Krautheimer 1984 = Krautheimer, Richard: *Early Christian and Byzantine Architecture*. New Haven, 1984.

- Keller 2011 = Keller, Daniel: Deposition, disposal and re-use of broken glass from early Byzantine churches. In: Janssens, Koen – Degryse, Paul – Cosyns, Paul – Caen, Joost – Van't dack, Luc (ed.): *Annales du 17e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Brussels, 2009. 281–288.
- Kristensen 2016 = Kristensen, Troels Myrup: Landscape, Space, and Presence in the Cult of Thekla at Meriamlik. *Journal of Early Christian Studies* 24. (2016), 229–263.
- Kritzinger 2011 = Kritzinger, Peter: The Cult of the Saints and Religious Processions in the Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: Sarris, Peter – Dal Santo, Matthew – Booth, Phil (ed.): *An Age of Saints? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity*. Brill's Series on the Early Middle Ages 20. Leiden, 2011. 36–48.
- Kritzinger 2015 = Kritzinger, Peter: Christliche Prozessionen in Spätantike und Frühmittelalter. In: Herbers, Klaus – Düchting, Larissa (Hrsg.): *Sakralität und Devianz. Konstruktionen – Normen – Praxis*. Stuttgart, 2015. 21–43.
- Krueger 2014 = Krueger, Derek: *Liturgical Subjects: Christian Ritual, Biblical Narrative, and the Formation of the Self in Byzantium*. Oxford, 2014.
- Kruijf 1990 = Kruijf, T. C. de: Der Ölbaum und seine Frucht in der Kultur und im Kult des Altertums. *Bijdragen* 51. (1990:3), 246–256.
- Lafli – Buora 2014 = Lafli, Ergün – Buora, Maurizio: Roman, Early Byzantine and Islamic Bronze Lamps from Southern Anatolia. *Archiv orientální* 82–83. (2014), 431–458.
- Lapp 1999 = Lapp, Eric C.: Kaniskion als Glaslampentypus in einem Papyrus des frühen 2. Jh.s. n. Chr. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 127. (1999), 84.
- Leclercq 1913 = Leclercq, Henri: Chandelier. In: Cabrol, Fernand – Leclercq, Henri: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, III. 1. Chainage-Chypre. Paris, 1913. 210–215.
- Lenski 2016 = Lenski, Noel: *Constantine and the Cities: Imperial Authority and Civic Politics*. Philadelphia, 2016.
- Luijendijk 2008 = Luijendijk, AnneMarie: Papyri from the Great Persecution: Roman and Christian Perspectives. *Journal of Early Christian Studies* 16. (2008), 341–369.
- LThK 8 = *Lexikon für Theologie und Kirche*. 3. Auflage, Bd. 8. Pearson bis Samuel. Begründet von Michael Buchberger. Herausgegeben von Walter Kasper mit Konrad Baumgartner, Horst Bürkle, Klaus Ganzer, Karl Kertelge, Wilhelm Korf, Peter Walter. Freiburg – Basel – Rom – Wien, 1999.
- LexMA III = Angermann, Norbert (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters*. Bd. III: Codex Wintoniensis bis Erziehungs- und Bildungswesen. Stuttgart – Weimar, 1999.

- Mackensen 1993 = Mackensen, Michael: Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von el Mahrine (Nordtunesien): Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 50. München, 1993.
- Mango 1986 = Mundell Mango, Marlia: Silver from Early Byzantium: the Kaper Koraon and Related Treasures, exhibition catalogue, The Walters Art Gallery. Baltimore, 1986.
- Mango 2003 = Mundell Mango, Marlia: Three Illuminating Objects in the Lampsacus Treasure. In: Entwistle, Chris (ed.): Through a Glass Brightly: Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology presented to David Buckton. Oxford – Oakville, 2003. 68–71.
- Marin 1989 = Marin, La topographie chrétienne de Salone. Les centres urbains de la pastorale. In: Duval, Noel (ed.): Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne: Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21 – 28 sept. 1986. Studi di antichità cristiana 41. Rome, 1989. 1117–1131.
- Martin-Kilcher 1985 = Martin-Kilcher, Stefanie: Ein silbernes Schwertortband mit Niellodekor und weitere Militärfunde des 3. Jahrhunderts aus Augst. Jahresber. Augst und Kaiseraugst 5. (1985), 147–204.
- McLachlan 2007 = McLachlan, Elizabeth Parker: Liturgical vessels and implements. In: Matter, E. Anne – Heffernan, Thomas J. (ed.): The Liturgy of the Medieval Church. Kalamazoo, 2007. 369–429.
- Menzel 1969 = Menzel, Heinz: Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Mainz, 1969.
- Młynarczyk 2011 = Młynarczyk, Jolanta: The Fading Lights of a Church. In: Frangié, Dina–Salles, Jean-François (ed.): Lampes antiques du Bilad es Sham. Jordanie, Syrie, Liban, Palestine/Ancient lamps of Bilad es Sham. Actes du Colloque de Pétra-Amman, 6–13 novembre 2005. Paris, 2011. 183–195.
- Michel 2008 = Michel, Vincent: Furniture, Fixtures, And Fittings In Churches: Archaeological Evidence From Palestine (4th–8th C.) And The Role Of The Diakonikon. In: Objects in Context, Objects in Use Material Spatiality in Late Antiquity. Late Antique Archaeology 5. (2008), 581–606.
- NEAEHL III = Stern, Ephraim – Le inzon-Gilbo'a, Ayele t– Aviram, Joseph (ed.): New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land: Jokneam – Pella. Vol. 3. Jerusalem, 1993.
- ODB 1991 = Kazhdan, Alexander P.: The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford. Vol. I. New York – Oxford, 1991.
- Olcay 2001 = Olcay, Yelda B.: Lighting methods in the Byzantine period and findings of glass lamps in Anatolia. In: Journal of Glass Studies 43. (2001), 77–87.
- Oren 1978 = Oren, Eliezer: A Christian Settlement at Ostracina in Northern Sinai. Qadmoniot XI. (1978: 2–3.), 81–87.

- Oren 1993 = Oren, Eliezer: Christian Settlement at Ostrakine in North Sinai. In: Tsafir, Yoram (ed.): *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem, 1993. 305–314.
- Painter 1977 = Painter, Kenneth S.: *The Water Newton Early Christian Silver* (London, 1977)
- Pozo Rodriguez 1997 = Pozo Rodriguez, Salvador F.: *Lucernas antiguas en bronce de la Baetica. Ensayo de clasificación: tipología y cronología*. Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (BSAA) 6. (1997), 203–251.
- Rapp 2000 = Rapp, Claudia: *The Elite Status of Bishops in Late Antiquity in Ecclesiastical, Spiritual, and Social Contexts*. *Arethusa* 33/3. *Elites in Late Antiquity*. (2000), 379–399.
- Renberg 2017 = Renberg, Gil H.: *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*. *Religions in the Graeco-Roman World* 184. Vol. II. Leiden – Boston, 2017.
- Ross 1962 = Ross, Marvin C.: *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Vol. 1. Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*. Washington, D.C., 1962.
- Sághy 2009 = Sághy, Marianne: *Hic est locus: A római zarándokhelyek kialakulása a későantikvitásban*. *Vallástudományi Szemle* 5. (2009:1), 27–50.
- Silver Plate 1992 = Boyd, Susan A. – Mundell Mango, Marlia (ed.): *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-century Byzantium: Papers of the Symposium Held May 16–18, 1986, at the Walters Art Gallery, Baltimore, and Dumbarton Oaks, Washington, D.C. Organized by Susan A. Boyd, Marlia Mundell Mango, and Gary Vikan*. Washington, D.C., 1992.
- Ševčenko 1992 = Ševčenko, Ihor: *The Sion Treasure. The Evidence of the Inscriptions*. In: *Silver Plate 1992*. 39–57.
- Spier 2007 = Spier, Jeffrey: *Picturing the Bible. The Earliest Christian Art*. With contributions by Mary Charles-Murray, Johannes G. Deckers, Steven Fine, Robin M. Jensen, and Herbert L. Kessler. New Haven – London, 2007.
- Strzygowski 1904 = Strzygowski, Josef: *Koptische Kunst*. Wien, 1904.
- Szidat 2003 = Szidat, Joachim: *Der Silberschatz von Kaiseraugst: Gedanken zu seiner Entstehung, seinem Besitzer und seiner Funktion*. In: *Kaiseraugst 2003*. 225–245.
- Temple to church 2008 = Hahn, Johannes – Emmel, Stephen – Gotter, Ulrich (ed.): *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*. *Religions in the Graeco-Roman World* 163. Leiden – Boston, 2008.
- TIP 2000 = Bisconti, Fabrizio (ed.): *Temi di Iconografia Paleocristiana*. Città del Vaticano, 2000.

- Tóth – Vida – Takács 2016 = Tóth, Endre–Vida, Tivadar–Takács, Imre: Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a római világ határán. Pannonhalma – Szombathely, 2016.
- Touratsoglou – Chalkia 2008 = Touratsoglou, Giannis – Chalkia, Eugenia: The Kratigos, Mytilene treasure. Coins and valuables of the 7th century AD. Athens, 2008.
- Török 1988 = Török, László: Late Antique Nubia. History and Archaeology of the Southern Neighbour of Egypt in the 4th–6th century A.D. Antaeus, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 16. Budapest, 1988.
- Uboldi 1995 = Uboldi, Marina: Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e medievale e spunti per una tipologia. Archeologia medievale 22. (1995), 93–145.
- Van Minnen 1991 = Van Minnen, Peter: Inventory of Church property. In: Hoogen-dijk, Francisca – Van Minnen, Peter (ed.): Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden Papyrological Institute. Papyrologica Lugdu-no-Batava 25. Leiden, 1991. 40–77.
- Van Minnen 1992 = Van Minnen, Peter: The Inventory of an Egyptian Church on a Greek Papyrus. In: Actes du IVe Congrès copte, Louvain-la-Neuve, 5–10 septembre 1988. I = Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain. 40. Louvain-la-Neuve, 1992. 227–233.
- Verstegen 2010 = Verstegen, Ute: Die symbolische Raumordnung frühchristlicher Basiliken des 4. bis 5. Jahrhunderts. Zur Interdependenz von Architektur, Liturgie und Raumausstattung. Rivista di archeologia cristiana 85. (2010), 567–600.
- Vikan 2010 = Vikan, Gary: Early Byzantine Pilgrimage Art. Washington, D.C. 2010.
- Xanthopoulou 1998 = Xanthopoulou, Maria: Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale). Cahiers Archéologiques 46. (1998), 103–119.
- Xanthopoulou 2012 = Xanthopoulou, Maria: Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne. Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 16. Turnhout, 2012.
- Yacoub 1995 = Yacoub, Mohamed: Splendeurs des mosaïques de Tunisie. Tunis, 1995.

Melléklet

I. tábla. Bronz mécsesek és kandaláberek típusai

II. tábla. A felfüggeszthető világítóeszközök típusai

1. kép. Kandeláber-ábrázolás a Rabbula kódexből, fol. 9v.

2. kép: Tabarka, ókeresztény bazilikát ábrázoló sírmozaik

3. kép: A két szín alatti áldozást ábrázoló Riha patena, az oltár mögött elhelyezett világítóedényekkel

4. kép: Oltár felett függő világítóedényt ábrázoló elefántcsont pyxis